

КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ И ОРУЖАНА СИЛА (ОД АВГУСТА 1919. ДО АВГУСТА 1921)*

У периоду кад су извесне шансе за револуционарно преузимање власти постојале и у Југославији, пред КПЈ се поставило питање какав став треба заузети према војсци као установи грађанског друштва. То је било утолико нужније што је режим стално практиковао да војну организацију ангажује у класним конфронтацијама против радништва и незадовољног сељаштва. На основу грађе различитих централних и провинцијских архива, радничке и грађанске штампе и извесних сећања активиста револуционарног радничког покрета аутор у овом раду обрађује обе упоредне компоненте: а) однос режима према КПЈ као снази која се припремила да изврши друштвене промене и б) схватање КПЈ о примени оружане силе и неутралисању војске као стуба буржоаске власти.

Многа збивања о сукобљавању радничке класе и буржоазије 1919—1921. године су релативно добро позната. Због тога је, укључујући документацију што потпуније, требало јасније извући оне елементе које оцртавају одлучност режима и спремност КПЈ да се прихвати и оружја. Такав постављен задатак свесно је испуштао могућност да се познати догађаји још знатније прошире фактографијом која не би битније осветљавала један специфичан проблем. Није узета у обзир ни тематика борбе радника војне индустрије и поморских арсенала, јер се она кретала ипак у кругу само синдикалне борбе.

Иако је политички живот Југославије 1919—1921. почивао на вишепартијском систему буржоаског парламентаризма, иза панораме страначких борби, које су понекад биле не само заострене него и гротескне, налазила се диктаторска силуета регента Александра, чија је основна полуга демократске владавине управо била војска. Због тога нимало није случајно да су револуционарни елементи већ од првих месеци нове државе помишљали да дигну руку на регентову главу. С обзиром на постојеће услове псеудопарламентарне владавине, такав се акт не би могао оквалификовати као обична анархистичка акција. Бранећи се од приговора о застрањивању са индивидуалним терором, како од грађанске јавности тако и од Коминтерне, у редовима хисторичара КПЈ јавила се тенденција да се о индивидуалном терору и уопште о питању примене оружане силе не расправља односно да се атентати везују само за марксистички незреле појединце и груписе. Чак и давно после победе револуције многи хисторичари су се понашали као да се налазе на оптуженичкој клупи каквог буржоаског или политичко-блоковског суда. Хисторија као наука, међутим, не може почитивати на прећуткивању, забашуривању и свесном намештању ситуација, припису-

* Овај рад представља наставак рукописа који је послужио за саопштење на научном скупу одржаном у Институту за раднички покрет Србије 24—25. новембра 1969.

јући и стварне чињенице клевети полиције и грађанске јавности. Уместо тога требало је, на основу добро сакупљених података, установити шта је стварно истина и да ли ту истину треба догматски и схематски осуђивати. На тај се начин исправља и неправда учињена Партији, јер се она заиста спремаола да револуционарним путем путем преузме власт и, колико је могла, отимала се од тога да постане, слично социјалдемократским партијама, цветак у башти буржоаског парламентаризма. Без утврђивања става према војсци и оружаномј сили није могло бити речи о њеној спремности да обори буржоаску државу, која је почивала на насиљу краљеве војске, и наметне диктатуре пролетаријата.

I Став југословенских комуниста према војсци у доба стагнације револуционарног покрета од августа 1919. до фебруара 1920. године

После генералног штрајка 21. јула 1919. и радикалног иступања пелагићеваца односно војних побуна у Марибору и Вараждину те припрема за побуну у Осијеку полицијске власти су одговориле масовним хапшењима. Немаскирани притисак режима трајао је до краја октобра 1919. Потом је у извесним деловима земље наступило извесно оживљавање рада организација Социјалистичке радничке партије (комуниста). На тај поновни полет револуционарног радничког покрета надовезао се нови налет реакције. Због тога се раздобље у разитку радничког покрета од августа 1919. до краја зиме 1920. може у целини означити као стагнација.

Јулски револуционарни успон пада у време кризе југословенске владе. Регент Александар који се већ приказао као самодржац и на терену грађанске политике у борби против самосесних србијанских радикала гурао је „пречанина“ Светозара Прибићевића. Пошто је овај својим курсом чврсте руке, сметао и радикалима, регент Александар предлагао је преко мандатора за састав нове владе (Љубе Давидовића) уступак — да Прибићевић преузме министартсво војно.¹ Не само том приликом него и раније, са трибина Привременог народног представништва скретана је пажња да војска у политичком животу преузима улогу чиниоца који јача реакционарне снаге.²

¹ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, књ. IV, Загреб 1921, 103 (60. редовни састанак од 25. августа 1919), изјава Стојана Протића.

² Хрватски социјалдемократ Вилим Букшет је још на 9. редовној седници Привременог народног представништва критиковао деловање војске и говорио о злоупотреби положаја нижих војних старешина и уопште о сређивању прилика војном силом. Он је том приликом довикнуо: „Господо! Или министарство нема снаге да војној команди растумачи да је она подвргнута цивилној власти или постоји једно контракарирање са стране војних власти напрама цивилним властима и напрама влади.“ О томе да српска војска багина живаљ у Славонији, 22. марта је говорио и словеначки социјалдемократ Антон Кристан. И опозициони србијански политичар Стојан Рибарац је на седници 9. маја 1919. дигао глас против понашања војних власти, рекавши: „Ја Вас молим, господине Председниче, да господину Министру Војном обратите пажњу прво, да послови министарства војног нису искључени из надзорног Представништва, и што се тиче првог питања да му обратите пажњу, да имамо извештај да се наши инвалиди осакаћени и слепи оглашују за бољшевику, уместо да се евакуишу у земљу.“ (*Стенографске белешке Привременог народног представништва*, књ. I, Загреб 1919, 139—40, 58 и 367). На питање Николија Милетића 3. јула 1919. о истинитости гласина о постављању шест нових генерала, министар војни генерал Стеван Халић одговорио је негативно (Исто, књ. III, Београд 1920, 120). — Регент Александар је и

Војни представници, пак, жалили су се на попуштање дисциплине у војсци и на то да се српска војска још налази у ратном стању.³ Већ због наведених чињеница, револуционарни раднички покрет морао је заузети своје станивиште према војсци и њеном положају у свеукупном животу. То тим пре што су тзв. пелагићевци, многи повратници из Совјетске Русије и други леви елементи који су радили на обарању власти југословенске буржоазије још ранијих месеци радили на организовању војног преврата у земљи и на неутралисању војске као оружаног ослонаца постојеће власти.⁴

Крајем јула и првих дана августа још су се могле запозити закаснеле манифестације јулског офанзивног плана крајње левице која се у свом раду ослањала на совјетску мађарску републику која је управо тада бројала своје последње дане. Међу Југословенима црвеноармејцима у Мађарској правили су се планови о атентату на регента Александра.⁵ Неки од њих слао је новац за агитацију брату који је у својству официра ступио у југословенску војску.⁶ Уопште, нарочито у Босни су бивши аустроугарски официри, чак и неки Срби, деловали против ново настале државе.⁷ У неким деловима Хрватске, на пример у Доњем Михољцу неки револуционарни социјалисти, повезани са црвеном гардом у Мађарској, припремали су се за преврат после жетвених радова, те су у том смислу спроводили агитацију чак и међу војницима и одржавали везу с војницима завереницима у Осигеку.⁸ Брзим возом 4. августа допремљен

касније деловао иза кулиса, тражећи на пример крајем 1921, да се из владе одстрани као министар војни генерал Милош Васић и да се, нешто доцније, уведе у владу као министар иностраних дела Момчило Нинчић (Архив Војноисторијског института ЈНА, Мемоари генерала Војислава Симовића, разговор с краљем Александром).

³ *Стенографске белешке Привременог народног представништва* књ. III, Београд 1920, 25. јуна 1919. (непоздрављање војних старешина као у црвеној војсци у Русији), 119 (др Војислав Маринковић: потреба за јаком војском због решавања на Париској мировној конференцији као и после ње, за оружани мир); књ. IV, Загреб 1921, 61 (генерал Стеван Хаџић: Српска војска још у ратном стању).

⁴ О томе за период од краја 1918. до јунских акција 1919. видети: Б. Храбак, *Став југословенских комуниста према војсци од краја рата до пада мађарске комуне (1918—1919). Токови револуције VI*, Београд 1971, 263—98. — Овом приликом скрећемо пажњу на један значајнији податак који је изостао приликом писања поменутог рада: У својој аутобиографији поднесеној августа 1935. за поновни пријем у Партију Коста Новаковић је написао: „У мају (1919) сам вршио агитацију на мађарској граници и припремао неке делове артиљерије и пешадије за подршку комунистичке револуције. (Били су одштампани прогласи у случају устанка.)“ (К. Новаковић, *Македонија Македонцима! Земља земљорадницима!*, Чачак 1966, 94).

⁵ J. Vidmar, *Prilozi gradnji za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. god. Arhivski vjesnik II*, Zagreb 1959, 188 (извештај југословенског владиног представника из Будимпеште о Божидару Цветковићу). — Неки кројач из Загреба изјавио је средином септембра 1919. у Костајници да ће извршити атентат на регента Александра (*Zbornik građe za povijest radničkog pokreta 1919—1920*, priredila Josipa Paver, Sisak 1970, 94—5).

⁶ J. Vidmar, н. н., 188 (Ибрахим Пашић и брат му поручник).

⁷ K. Isović, *Odjeci i uticaj oktobarske revolucije na prilike radničkog pokreta Bosne i Hercegovine (1927—1921)*, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH VII*, Sarajevo 1967, 537.

⁸ J. Vidmar, н. н., 184—5. — Тада су у Осигек, као важан револуционарни центар, долазили неки активисти и из Пакраца (као лимар Петар Гајић), који су ту добијали револуционарне брошуре раније штампане у Мађарској (*Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolicama, 1918—1945*, priredili S. Hrečkovski i M. Konjević, SlavonSKI Brod 1970, 40—41).

је у Београд велики број прокламација чисто бољшевичког карактера, које су раздаване по станицама и у самом Београду.⁹ Међу лещима и брошурима било је и таквих који су позивали војнике да напусте команде и да са оружјем крену кућама те да се прикључе револуцији у земљи.¹⁰

Много важнија чињеница живота био је програм револуционарских елемената у Војводини и Хрватској. Хапшења су најпре, првога августа, предузета у Великом Бечкереку (Зрењанину) а затим су у времену од 2. до 8. августа проширена и на Нови Сад, Суботицу, Сомбор, Печуј, Осигек, Стари Бечеј и на друга места. Обухваћене су групе пелагићеваца јер се курир њихове организације приликом хапшења у В. Бечкереку лоше држао те је под батинама одао илегалне организације и њихове везе са совјетском мађарском републиком. Ову провалу која је показала да постоји широка илегална комунистичка мрежа искористио је један жандармеријски капетан у В. Бечкереку да оптужи војне власти на демаркационој линији према Мађарској за несавесно вршење дужности и за безуспешно и незграпно мешање војске у послове жандармеријске службе.¹¹ Чак и пре овог масовног хапшења поједини представници револуционарног радничког покрета у Војводини као Влада Марковић протеривани су „као беспосличари“ те су предавани војним властима које су их оглашавале за војне бегунце.¹² У Београду је од стране жандарма убијен један бродарац, те је због тога избио полудневни штрајк а на погребу убијеног радника учествовало је 12.000 људи.¹³ У Хрватској су војне власти, после саслушања ухапшених војника у Осигеку пренеле ислеђивање и у Загреб, јер су они у Осигеку признали да је револуционарна организација постојала и у загребачким гарнизону.¹⁴ Још бешња хајка постојала је у Вараждину, Вировитици и суседним местима у потрази за учесницима побуне; посебно је тражен Иван Ференчак, ранији функционер у југословенској комунистичкој организацији у Москви, који је означен као главни инспиратор неуспелог преврата.¹⁵ У руднику Иванцу дошло је чак и до једне повратне акције: када су браћа Пахићи ухапшени због сумње да су учествовали у побуни, око 400 рударских радника ступило је у штрајк, захтевајући да се Пахићи пусте на слободу.¹⁶

Првих дана августа војни судови на подручју II армијске области изrekli су неколико пресуда због ранијих политичких кривица неких социјалдемократа и других револуционарно расположених војника. Судиште Јадранске дивизијске области у Дубровнику осудило је на вишемесечну тамницу Гојка Вуковића и девет

⁹ *Демократија* (Београд) 5. VIII 1919, 2.

¹⁰ Архив Војноисторијског института ЈНА (у даљем тексту: АВИИ), поп. VI, кут. 638, дос. I, бр. 8/12, II армијска област, са О бр. 3092 од 14. VIII 1919. Зетској дивизијској области.

¹¹ D. Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Subotici 1918—1941*, том I, Subotica 1973, 126—8; D. Kecić, *Komunistička partija i revolucionarni pokret u Vojvodini 1919—1941*, том I, Novi Sad—Sremski Karlovcі 1971, 126; T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920*, Beograd 1968, 192.

¹² T. Milenković, н. д., 191—2.

¹³ *Преглед историје Савета комуниста Југославије*, Београд 1963, 51—52; П. Дамјановић, *Револуционарна активност у Београду 1919. године*, *Годишњак града Београда VI* (1957), 545.

¹⁴ АВИИ, VI — 654 — XV, IV армијска област Савској дивизијској области актом Пов. бр. 3294, од 25. VII 1919.

¹⁵ J. Vidmar, н. н., 179—80, 181, 182, 183—3, 190—4, 196—7, 198—200; Архив Хрватске, ПРЗВ, 6—14, 583—8640/1919. и 6—14, 5803—10378/1919.

¹⁶ J. Vidmar, н. н., 197—8.

других социјалдемократата из Мостара због учешћа у првомајској акцији.¹⁷ Власти а потом и грађанска штампа настојале су да међу ухапшеним комунистима нађу лица „романске провенијенције“ у официрској униформи,¹⁸ односно да утврде да италијански окупатори деле радницима у Далмацији оружје.¹⁹ То је било режиму потребно да би се револуционарни раднички покрет оптужио за велеиздају не само у односу на Мађарску него и у односу на Италију, главног спољног непријатеља новонастале југословенске државе. Полицијски органи располагали су, наводно, и подацима о неким Крагујевчанима који су радили као комунисти у Пловдиву (Бугарска) и који су, по задатку, долазили у Југославију.²⁰

Нестанком совјетске мађарске републике (одакле су илегалне комунистичке организације добијале материјална средства и агитациони материјал) као и затварањем знатног броја најистакнутијих пелагићеваца и људи на који су се непосредно ослањали одумрло је деловање илегалних револуционарних организација.²¹ Уместо ранијег офанзивног односа према оружаној сили и уместо активног рада међу војницима, обновиће се старо социјалдемократско становиште према милитаризму и антивојној пропаганда. Престала је и ранија веза пелагићеваца са зеленим кадром у Срему, који је, према плановима пелагићеваца, требало да послужи као оружана резерва социјалистичке револуције. Избегавање војне обавезе од тада имаће опште антимилитаристички карактер односно биће израз негативног става представника националних мањина и делом Хрвата²² према новој држави.

Ипак, служећи се материјалима са процеса великобечкеречко-новосадске групе пелагићеваца, грађанска штампа је страшила добре грађане причама о припрема црвеног терора. По једној таквој верзији, комунисти су за 15. август 1919. припремали пуч који је требало да доведе до успоставе власти Мађарске комуне у Војводини.²³

У исто време власти су тако употребљавали војску да се према њој морало јавити антимилитаристичко расположење. Када је, на пример, почетком августа, дошао до штрајка радника који су радили на истовару вагона у Шапцу, доведени су војници да истоваре робу приватника. Поред тога, да би се за време штрајка одржавао редовни саобраћај, железничка дирекција је, уз одобрење надлежних команди, узимаа у службу војне обвезнике који су се налазили на осутству, обећавајући им да би могли бити ослобођени војне дужности. Поводом ових случајева протестовале су *Радничке новине* а Радничка комора се жалила министру војном.²⁴

¹⁷ *Glas slobode* Сарајево) 6. VIII 1919, 3. — Нетачно пренесена вест: *Радничке новине* (Београд) (у даљем тексту: РН) 16. VIII 1919, 3; К. Isović, *Prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919. i 1920. godine*, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH VIII—IX*, Сарајево 1969, 409—10.

¹⁸ *Преглед штампе Пресбуриа Министарства иностраних дела* 7. VIII 1919; *Hrvat* (Загреб). 4. VIII 1919. (о хапшењу комуниста у Дијамантштај-новој афери).

¹⁹ К. Isović, н. н., *Glasnik VII*, 534.

²⁰ *Министарство унутрашњих дела Краљевине СХС, Одељење државне заштите: I списак*, Београд, јула 1921. (у даљем тексту: МУД: I списак), 165.

²¹ Т. Milenković, н. а., 194.

²² Лист *Демократија* (2. IX 1919, 1) такође је писала да је хрватски сељак против нове државе и војске.

²³ Lj. Milin, *Beli teror*, Novi Sad 1959, 57.

²⁴ РН 9. и 14. VIII 1919; П. Јосић, *Раднички покрет у Шапцу* од 1919. до 1921. године, Шабац 1971. (рукопис).

Антимилитаристичко расположење међу радницима током августа 1919. дошло је до изражаја и у Босни и Херцеговини, и то како на јавним скупштинама (Тузла, Зеница)²⁵ тако и у приватним писмима.²⁶ Та пракса са антимилитаристичким порукама на зборовима настављена је и месеца септембра (Сарајево).²⁷ Ипак, после масовних првомајских прогона до октобра 1919. нема првог деловања радничког покрета у овој покрајини.²⁸

Дезертерски покрет на територији Хрватске опет се је јавио, освежавајући традицију. Другог августа четица људи у војничкој одори или цивилном оделу извршила је један препад код села Репна (котар Златар) и уопште је угрожавала јавну безбедност од Иванца до Крапине. У току ноћи 3—4. августа пушкарање у Иванцу трајало је скоро три сата. Ова герила, према мишљењу жупанијских органа, имала је везе са побуном у Вараждину и са социјалистима — леви-чарима. Регрутација у четири општине вараждинског котара све је зачудила и — власти и грађанство, јер ниједан здрав и неспречен обвезник није изостао; то је коментарисано као најбољи доказ да је рат на помолу.²⁹

Током септембра и октобра 1919. београдске Радничке новине донеле су више написа о војсци и војницима. Обухваћена су питања: демобилизација старијих годишта и пуштање на одсуство, храна и смештај обвезника појединих јединица (железничког батаљона), сурове војне казне, положај цивила војних радника, пескарска афера београдског милионера Константина Поповића, питање добровољачког батаљона на Мурману.³⁰ Излагање у тим чланцима и белешкама било је стварно, без призвука раније клишетиране антимилитаристичке пропаганде. Та конкретност била је нови елемент. Радничке новине нису заборавиле да популаришу руску црвену армију.³¹

На сличан се начин поставила и загребачка Нова истина, која је у поменутом раздобљу писала о милитаризацији железница, о демобилизацији и о држању војника према штрајкачима у Бурбеновцу (то је напад на радничку класу не само капиталиста него и државе!).³² Сарајевски Глас народа обавестио је без коментара да су пуштени из гарнизонског затвора комунисти затворени 1. маја.³³

Од грађанских листова карактеристична саопштења доносио је радикалски лист у Сарајеву Српска ријеч. Петог септембра јављено је

²⁵ К. Isović, н. н., *Glasnik VIII—IX*, 362 (Тузла, 17. VIII 1919), 455 (позив за протестну скупштину у Зеници, 1. VIII 1919), 436 (најавна протестне скупштине у Зенициза 28. VIII 1919), 464 (Зеница, 22. VIII 1919).

²⁶ Исто, 416—7 (писмо Босанаца радника у Чешкој од 12. VIII 1919).

²⁷ Исто, 467 (Сарајево, 467: против двомесечних војних вежби на албанској граници).

²⁸ *Drugi kongres Komunističke partije Jugoslavije. Materijali sa simpozija održanog 22. i 23. VI 1970. povodom 50-godišnjice Drugog (vukovarskog) kongresa KPJ 1920* (у даљем тексту: *Vukovar 1920*), Slavonski Brod 1972, 459 (И. Карабеговић).

²⁹ J. Vidmar, н. н., 190—2.

³⁰ РН 16. IX 1919, 3; 21. IX 1919, 3; 28. IX 1919, 4; 18. IX 1919, 4; 24. X 1919, 3; 19. X 1919, 2—3; 30. IX 1919, 1; 26. IX 1919, 3.

³¹ РН 31. X 1919, 1—2; 1. XI 1919, 1—2; 5. XI 1919, 1—2; 15. XI 1919, 2; 21. X 1919, 2 (за повлачење југословенских трупа са руске територије).

³² *Nova istina* (Загреб) 11. IX 1919, 3—4; 9. X 1919, 2; 26. IX 1919; *Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj godine 1919. i 1920 knj. II Zagreb* (у даљем тексту: *Građa II*) 1956, 58.

³³ *Glas naroda* 3. IX 1919, 3.

да је осијечка полиција открила другу комунистичку заверу, у којој су поред неких бивших аустроугарских официра били умешани мађарски железничари. Осмог октобра лист је известио о сукобу између српске војске и Хрвата у коме је било и рањених, а неколико дана касније и о депутацији Срба грађана из Вареша, против којих су истуђили домаћи Хрвати такође покренути од стране клеро-франковаца.³⁴

Ни социјалистичка ни грађанска штампа није донела вести о побуни у 29. пешадијском пуку у Црној Гори септембра 1919. године. Овај неорганизовани револт избио је „као израз општег незадовољства” и тешког стања у Црној Гори. Буна је, због своје стихијности и изолованости од покрета маса била брзо угушена, као и буне из месеца јула.³⁵

Војне власти у Хрватској (IV армија) сазнале су од повратника из италијанског заробљеништва да Италијани врше републиканску и бољшевичку агитацију међу Југословенима заробљеницима у Италији, као и то да из Беча и Марибора долазе у логоре агенти с цигаретама и вином, грдећи Србију и хвалећи Аустрију.³⁶ Тројицу војника Југословена ухапсила је у то доба прашка полиција, јер су били под сумњом да су бољшевици.³⁷

Од краја септембра 1919. поново долази до конфронтације радништва и војске као главног ослонаца режима. Када је концем септембра дошло до штрајка 3.000 радника у Бурђеновцу и Нашицама, власници су, уместо да изабу у сусрет захтевима трудбеника, довели у творнице жандармерију и војску, хранећи их и плаћајући их више него што су понудили радницима за повишицу.³⁸ У Београду је (5. октобра) убијен на обали Саве крмар Марко Димитријевић зато што је протествовао жандармима који су злостављали једног физички слабог војника; погреб убијеног радника претворио се у велику демонстрацију против режимског насиља.³⁹ Полиција је у то доба скупила податке о неким комунистима Пожеге и Чазме који су наговарали војнике или им писали писма да беже из кадра.⁴⁰

Комунисти по македонским градовима такође су вредно радили међу војницима. Одмах по оснивању организације у Куманову у ширењу комунистичких идеја нарочито су се истакли демобилисани војници. Помоћ у агитационом раду пружили су и неки активисти на војној вежби, као професор Милан Недић.⁴¹ Слично је било и у Штипу, где је на зборовима младе локалне организације учествовао и један војник-болничар родом из Србије. На тим зборовима тражило се и да се не врши поновна мобилизација.⁴² Другог и трећег

³⁴ *Српска ријеч* 5. IX 1919, 3; 8. X 1919, 1; 13. X 1919, 2.

³⁵ Ј. Врчинац, *Наша најновија историја (преглед 1919—1945)*, Београд 1967, 19.

³⁶ АВИИ, IV/2—89—III, бр. 6/5, IV армијска област са Б. О бр. 4288 од 22. IX 1919.

³⁷ АВИИ, IV/2—83—IV, бр. 9/51, Врховна команда II армијске области са Ф. Б. О бр. 82368 од 24. X 1919.

³⁸ *Nova istina* 2. X 1919; *Града II*, 109—10.

³⁹ РН 9. X 1919, 1; Б. Луцић, *Зборник за историју револуционарног покрета у Београду 1918—1920. године*, Београд 1973, 482.

⁴⁰ МУД: I списак, 9 (В. Балог), 51 (М. Дамјановић), 75 (Ст. Илијашевић).

⁴¹ I. Katarđiev, *Prilog pitanju nastanka i razvitka komunističkog pokreta u Makedoniji i aktivnost KPJ u periodu od 1919. do 1920. godine, Istorija radničkog pokreta V*, Београд 1968, 65, 66.

⁴² *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista revolucionarnog radničkog pokreta*, књ. I. Београд 1960, 51.

децембра 1919.) дошло је до демонстрације резервиста у Битољу. Позвано је више годишта обвезника који су били под оружјем неколико ратних година у разним војскама али су поново позвани и неки који су тек одслужили војну вежбу. То је изазвало незадовољство у масама. Клуб партијске организације одлучио је да поводом тога изведе демонстрацију. Поред 3.000 обвезника у њој је узело учешћа и око 2.000 грађана, који су у поворци носили и црвене заставе. Демонстранти су желели да заузму касарну 46. пука, но после расправљања са официрима пред зградом Војног округа, пошли су да заузму општинско здање. Тада је део демонстраната пошао по оружје. У том критичном тренутку на демонстранте је навалила жандармеријска коњица. Пред исуканим сабљама и коњским копитама демонстранти су се поколебали а потом распршали. Овај протест огорченог народа није потпуно успео не само зато што манифестанти нису били добро организовани, него и зато што партијско руководство није било спремно да загази у оружани сукоб.⁴³

Прва реакција железничара против кршења „Протокола споразума“ јавила се у Нишу, 30. новембра 1919. Она такође није прошла без жртава: нестали су један возовођа и један од првака нишких железничара, а у насталом безумљу први пут је дошао до изражаја „беди терор“. Међутим, ни нишки радници нису били спремни да погну главу, те су јавно запрели да ће настати крвави обрачун ако полиција настави са насиљима.⁴⁴

Средином новембра 1919. избио је штрајк у Бору, у коме су многи рудари били војни обвезници, пуштени из јединица да би се повећала производња рудника. Ови рудари-обвезници нису имали права као остади рудари, него су били препуштени најгрубљем израбљивању власника рудника. Из истог разлога дошло је 27. марта 1920. до великог штрајка у руднику угља Ртањ.⁴⁵

У последњој десетини новембра 1919. окружни суд у Новом Саду изрекао је казне пелагићевцима великобечкеречко-новосадске групе: Никола Ковачевић и четири његова најближа сарадника осуђени на по шест година робије. Међутим, апелациони суд је 29. и 30. јула 1920. обновио процес и донео пресуду којом су осуђени ослобођени и оглашени невиним.⁴⁶

У условима нешто олабављеног притиска режима новембра и посебно децембра 1919. Радничке новине су отвориле антимилитаристичку кампању. Она је била усмерена у неколико праваца: официрско малтретирање војника који су закинуги и код снабдевања и одсуства, напади војске на железничаре, захтеви радника војно-техничких завода, стање у неким јединицама (аутомобилска команда), фаворизовање добровољаца против руске црвене армије, генерали и

⁴³ I. Katarđiev, n. n., 62—3.

⁴⁴ P. Ракић, *Раднички покрет Ниша до објављивања Закона о заштити државе*, Ниш 1960, 88—9. — Влада је положај железничара сматрала изузетно повољним, те је радницима војно-техничког завода у Крагујевцу дала тај исти изузетни третман (B. Hrabak, *Zapisnici sednica Davidovićeve dve vlade od avgusta 1919. do februara 1920*, *Arhivski vjesnik XIII*, Zagreb 1970, 68 (26. XII 1919).

⁴⁵ M. Миленковић, *Синдикални покрет у Србији 1918—1920*, Београд 1971, 150 и 166.

⁴⁶ Тиме ствар није окончана, јер је 1922. године обновљен процес, али је због недостатка жељених доказа 1926. године обустављен (D. Kesić, *Dve sudske presude pelagićevcima*, *Prilozi za istoriju socijalizma V*, Beograd 1968, 614.

⁴⁷ РН 14. XI 1919, 3—4; 14. XI 1919, 4. и 23. XII 1919, 4 (капелник краљеве гарде Покорни); 17. XII 1919, 4; 18. XII 1919, 4; 19. XII 1919, 4; 31.

краљевска гарда.⁴⁷ У чланку о осиноности чизме (14. XI 1919.) закључак је био: „Али ваљда ће и овоме безобразлуку чизме доћи ускоро крај.” У напису о апелу грофа В. Бобринског за упис добровољаца против Совјетске Русије (2. XII 1919) речено је, поред осталог, и следеће: „Југословенска влада, уместо да праведно и радикално реши аграрно питање у Југославији, шаље синове наше земље да поврате спахлуке руским помјешћинцима, са којих су их отерали руски сељаци.” По себно је било шокантно саопштење о анкети против команданта Дринске дивизије, који је приликом повлачења у Скадру својим посланим наредио да побију 21 незаконитог регрута.⁴⁸

У истом духу писао је и *Глас слободе*, који се више задржао на руској црвеној армији и стварном рату између Југославије и Совјетске Русије; лист је такође устао против старешинског мрцварења војника.⁴⁹

О односу комуниста према оружаном сили радикалска Самоуправа писала је поводом суђења пелагићевцима у Новом Саду новембра 1919; без коментара је наведено да су они „оптужени да су основали тајну комунистичку организацију, да су куповали оружје, ширили превратне плакате а све у циљу да побуном насилно измене садањи поредак.”⁵⁰

Својом неспремношћу да служе у војсци испољили су се нарочито Банаћани. Вршачки градоначелник је, новембра 1919, упозоравао да би било врло ризично позвати резерviste „који су иначе довољно заражени бољшевиизмом и комунизмом, склони [...] сваком преврату”. „Људи су ово — писао је даље — који за време рата нису бирали начина и средства да се војске ослободе, који [су] се годинама крили по шумама и кукурузима.” „Те људе са свемогућим револуционарним идејама напојене позивати сад у зиму у овом лабавом и неодређеном стању да војну дужност врше, значи ставити на коцку све, јер буду ли дошли у касарнама у ближи контакт са кадровцима, у стању би били и ове разноврсним штетним идејама заразити, што би не само по војску већ и по цело људство судбоносно било.” Чим су протекла два месеца, војници Банаћани у I пешадијском пуку у Врању тражили су (средином јануара 1920) да их пусте кућама. Из 22. пешадијског пука Битољске дивизијске области регрути из Баната бежали су из јединица, понукани писмима од куће. Због акутне ситуације у Банату, почетком новембра срески начелник у Новом Бечеју захтевао је појачање, јер је постојала опасност од побуне.⁵¹

Није било много боље ни са регрутима из неких других крајева. На путу за Петине регрути 38. пука (из Скопља) клицали су (2. децембра) улицама Босанског Брода „Живела Италија!”, „Живео соци-

XII 1919, 3; 25. XII 1919, 4; 13. XII 1919, 4; 23. XI 1919, 4; 11. XI 1919, 3; 2. XII 1919, 2; 7. XII 1919, 3; 13. XII 1919, 3. Антимилитаристичке пароле поводом штрајка ученика учитељске школе у Београду: РН 30. XI 1919; Б. Луцић, н. д., 138.

⁴⁸ РН 12. XI 1919, 3.

⁴⁹ *Glas slobode* 5. XI 1919, 2; 7. XI 1919, 3; 12. XI 1919, 1; 13. XI 1919, 2 (све о Црвеној армији); 12. XI 1919, уводник; 27. XII 1919, 1 (о добровољцима); 15. XII 1919, 1 (старешински терор); 4. XI 1919, 3 (војни радници).

⁵⁰ *Самоуправа* 28. XI 1919, 3. — Ухапшени маја и августа 1919. због покушаја преврата ослобођени су почетком 1920, а потом поново изведени на суђење јула 1920. (Д. Кесић, *Dve sudske presude pelagičevcima*, 611—32). 611—32.

⁵¹ Т. Milenković, н. д., 198.

јализам!"⁵² Због појаве новог „зеленог кадра“ министар војни наредио је, децембра 1919. да се младићи из места Слано (северно од Дубровника) не узимају у војску, односно да се пуне кућама они који су већ били под оружјем.⁵³ Регрути, тј. младићи тек одскоро у униформи показивали су већу присутност комунистичких идеја него стари војници из кадра. Ови су могли показивати и неке друге непогодности, на пример, војници из Србије „чачкали су цепове“ ноћним пролазницима у Великој Кикинди.⁵⁴

Тринаестог децембра 1919. дошло је до немира међу рударским радницима Кочевја (Словенија). Незадовољство настало због одбијања 20% количине крунских новчаница приликом белеговања искористили су комунистички агитатори па су побунили рударе. Ред је успоставило тек одељење војника с два митраљеза и једним топом.⁵⁵

Извесне категорије ратних добровољаца представљале су непоуздане елементе за режим. То су били, на пример, „добручани“, добровољци 1916. године у Добруци од којих су многи иступили 1917. из Добровољачког корпуса СХС и у целини били много мање награђени од добровољаца са Солунског фронта, ако им је уопште добровољачки статус признат. Њих је било више око В. Бечкереча, те је постојала бојазан да, незадовољни, не приступе масовно комунизма.⁵⁶ Четрнаестог јануара 1920. 720 добровољаца који су у Дубровнику чекали лађу да се врате у Америку побунили су се; дошавши пред штаб Допунског батаљона Јадранске дивизијске области тражили су да у року од четири дана дође брод или да сви колективно добију објаву за путовање у Београд.⁵⁷

Јужно од Дубровника, у великом поморском арсеналу Тивту, такође је било мирно. У тој бази остало је много више радника него што је било потребно за оправку мале ратне флоте нове државе. Влада у Београду није имала много интереса да одржава арсенал, те је раднике држала на минималним платама. Покрет да се радницима повећају плате почео је још у новембру 1919. године. Пошто нису добили никакав одговор на меморандум који су предали 29. децембра, радници су ступили у штрајк 15. јануара. На захтев организованих радника, у арсенал је за преговоре са управом био позван и комунистички лидер у Котору Адолф Мук. Ни делегација упућена у Београд није могла ништа да издејствује.⁵⁸

У суседном Цетињу месно веће СРПЈ(к) и веће Радничког удружења у свом општем програму, израђеном почетком 1920. године, изјаснили су се за општу радну обавезу уместо војног кадра и за међународно братство уместо клања међу људима и народима.⁵⁹

Прва прилика за директан судар између радника и војске указала се првих дана 1920. године у Нишу. Железничари великог саобраћајног чвора на Нишави ступили су у штрајк због тога што нису примили припадљености (5. јануара). Сутрадан је колона штрајкача

⁵² J. Vidmar, н. н., 223—4; XVII, IV/2-89-II, бр. 4/4.

⁵³ Политика 23. V 1921, 2. — И суседни Конављани нису без отпора примили службу у новој војсци.

⁵⁴ Д. Албуљ, Грађа за историју радничког покрета и КПЈ у Војводини 1918—1929, Сремски Карловци 1966, 17.

⁵⁵ J. Vidmar, н. н., 223—4.

⁵⁶ Д. Албуљ, н. д., 22.

⁵⁷ АВИИ, IV/2-93-III, бр. 2/24, Допунски батаљон Пов. бр. 113 од 14. I 1920.

⁵⁸ Oslobođenje (Сплит) 20. XII 1919 и 31. I 1920; Грађа II, 119 и 286—7.

⁵⁹ J. Војовић, *Politička aktivnost Komunističke partije u Crnoj Gori (1919—1920)*, Vukovar 1920, 22.

пробила два кордона жандарма, те је на главном тргу, пред великим бројем грабана, одржан збор. На њему је говорио и члан главног партијског руководства Коста Новаковић. Жандармерија и војска припремале су одмазду, па су постављена и митраљеска гнезда, но до наступа није дошло већ због тога што су се многи војници колебали и ступили су у разговор са штрајкачима. На божићни празник група четника хтела је да нападне скупину радника, али пред одлучним држањем железничара, којих је било знатно више, комите су се, после туче која је настала, морале повући. Иако је штрајк почео као акција економског карактера, он је све више добијао политички карактер. Значајан моменат који је могао довести до масakra настао је гомилањем војника који су са разних страна путовали на осуство или су се, као демобилисани, враћали кућама. За свега 24 сата сакупило се око 20.000 људи који су тражили да буду превезени и нахрањени. У недостатку дрва за огрев, војници су почели да разбијају вагоне. Командант армије претио је штрајкачком одбору да ће извести топове ако војници буду још чекали. На то је у Пироту наћена прва партија новца потребног за исплату надница, те су војници, уз пуцњаву у знак радости, укрцани у вагоне и одвезени. Штрајкачки одбор настојао је да велику опасност по раднике претвори у пример војничке солидарности према радничким захтевима. Да се то подстакне, отштампан је летак у коме су се железничари обратили војницима.⁶⁰

Тих недеља претила је опасност и на другим местима да ће доћи до сукоба између железничара и војске, јер су се трупе стално налазиле у покрету. У Грделици су, примерице, војници опалили плотун на локомотиву која је била у квару. У Рипњу војници су напали и злостављали шефа станице и саобраћајно особље, јер су чекали на транспорт. На станици у Ђуприји бачене су и бомбе, те су се железничари разбежали. Због таквих појава Савез саобраћајних и транспортних радника издао је летак којим се желело да се објасни војницима и јавности да до застоја у промету долази због владине политике неиспуњавања погодбе са железничарима; оспорена је и тврђња да је за време божићних празника примењена „бољшевичка тактика“ према војницима, слично као у првој фази руске револуције.⁶¹

Штрајк железничара у Зајечару 21—25. јануара показао је даљи ниво у организовању саобраћајних радника и службеника. Да би се избегли сукоби са војском, штрајкачи су свакодневно отпремали један војнички воз за Параћин. Ипак, пододбор железничара је (23. јануара) запретио да ће обуставити и тај воз ако за 60 часова не дође одговор из Министарства саобраћаја. Одговор је на време стигао али у виду наредбе о мобилизацији железничара на пругама Зајечар—Параћин и Прахово—Књажевац. Била је то прва примена милитаризације железница у новој држави, што су пре тога примењивале и многе веће земље као Француска. Због гушења штрајка силом и хапшења локалног радничког руководства београдски радници су одговорили једнодневном генералном обуставом рада. Предлог да се железничко особље позове на наводну војну дужност и да се поставе јаке војне посаде и у суседним железничким раскрсницама (Ниш, Скопље, Лапово, Београд) дао је министар саобраћаја који је у том штрајку видео не само наставак акције у Нишу 5—8. јануара, него и утицај јаког комунистичког покрета у суседној Бугарској. Буржоазија је

⁶⁰ Р. Ракић, н. д., 90—95; М. Миленковић, *Железничари Србије 1918—1920*, Београд 1971, 46—48; Д. Гајић, *Злочин на Заложкој цести*, Београд 1951, 35 и 39; М. Миленковић, *Синдикални покрет*, 156—7.

⁶¹ Д. Гајић, *Злочин на Заложкој цести*, 43—4.

тај штрајк назвала „бољшевизам на Тимоку” и сматрала га неком врстом побуне, подстакнуте са стране. Тај штрајк, у коме су радници преузели у своје руке целокупно управљање тимочком железницом, заиста представља највиши домет у борби железничара против режима. Управо то преузимање железница под своју пуну експлоатацију и братимљење са војницима оквалификовано је као својеврсни покушај завођења бољшевичке власти.⁶²

У време почетка штрајка на Тимоку министар унутрашњих дела Светозар Прибићевић позвао је чланове централног партијског већа, те им је припретио репресалијама ако комунистичка гласила и даље буду пропагирала диктатуру пролетаријата и буду употребљавала раздражујуће изразе. Тако је поново ојачала раније озлоглашена војна цензура радничке штампе.⁶³

Ни у другом крају земље, у Хрватској, буржоазији нису цветале руже. Полиција, на пример у Вараждину, забележила је да се у суседној Словенији навелико купују оружје и муниција, да треба осигурати Transporte за Мађарску који су довозили муницију, да регрути беже из Србије да се војним лицима поново забрани да присуствују политичким зборовима и да комунисти спремају побуну у Земуну 10. фебруара.⁶⁴

Средином фебруара 1920. године дошло је до побуне неких војних јединица у Бјеловару. Сељаци из околних села, под утицајем комуниста, били су готови да помогну војнике, дајући им одмах прилоге у храни и одећи. Двојици сељачких локалних вођа пошло је за руком да окупе 6.000 сељака, да их наоружају, да би их, у случају потребе, повели на Бјеловар. Уз ширење бољшевичке пропаганде ишло је и прикупљање оружја а вршене су и припреме за устанак у низу села бјеловарског и чазманског котара (Обровац, Галовац, Ждралово, Лалинац, Штефања, Стара Штефања, Блатинац). Према налазу преобученог командира једне жандармеријске постаје, у поменутиим селима постојала је нека бољшевичка организација чији су агитатори из дана у дан подбадали сељаке.⁶⁵

Радничке новине су јануара и фебруара 1920. биле активне праћењем војне проблематике. Теме су биле уобичајене: обест официра и малтретирање војника, чак самоубиство војника због шикана; поступак војске према железничарима, посебно онима на Тимоку у штрајку; писма из војске са наводима о поступањима с редовима; изјаве подофицира — „ослободилаца”; положај радника војно-техничких завода и мајстора по војним јединицама; за право гласа војних лица; о владавини „беле руке”; гоњење виђених комунистичких првака од стране војних органа; присиљавање шамарањем; добровољци и слатина.⁶⁶ Тих недеља *Радничке новине* су желеле да истакну

⁶² Исто, 40; М. Миленковић, *Железничари*, 51—2, 55 и 57; Б. Стаменковић, *Железничари Ниша у радничком покрету и револуцији 1918—1945*, Ниш 1962, 76; *Преглед историје СКЈ*, 53—4; *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 57. седница од 24. I 1920; М. Наџи Ристић, *Podsetnik iz revolucionarne prošlosti železničara Jugoslavije*, Београд 1970, 19; РН 7. II 1920; Б. Луцић, н. д., 491 и 493.

⁶³ РН 28. I 1920, 1; Д. Гајић, *Генерални штрајк 1919*, Београд 1951; М. Миленковић, н. д., 60.

⁶⁴ Архив града Вараждина, IV-4/1, 4/22, 4/31, 4/42, 4/48 — 1920. — Команда IV армијске области располагала је (2. фебруара) апсурдном информацијом, која је упућена хрватском бану, да постоји могућност да комунисти изведу преврат у време потписивања мировног уговора са Мађарском (А-Хрв, група XVI, бр. 3/1920).

⁶⁵ А-Хрватске, група XVI, бр. 26 и 10/1920.

⁶⁶ РН 4. I 1920, 4; 6. I 1920, 3; 21. II 1920, 3; 26. II 1920, 3; 1. I 1920, 4 (самоубиство у Смед. Паланци); 10. I 1920, 3 и 14. II 1920, 1; 17. I 1920, 4;

нератоборност црвене армије; она се претвара у војску рада, настаје индустријска армија; у исто време лист се залагао за обнову трговинских односа са Совјетском Русијом и тврдио је да мир с Русијом представља спас Европе. Од средине 1919. па током целе 1920. *Радничке новине* нису писале о Југословенима у Сибиру, него су преносиле вести о страниој интервенцији у азијском делу Русије; о заробљавању југословенског батаљона вест је пренесена из Москве.⁶⁷

Нека карактеристичнија места из тога писања треба навести. У једном писму из Новог Сада (објављеном 17. I 1920.), између осталог је стајало: „Када неко од нас војника проговори коју реч противу неправде која нас дави, онда нас господа официри називају бољшевицима и бунтовницима. Али ми кажемо: ако нас не дусте кућама док не олиста глог, ако нас не демобилишу, ми ћемо бити не само бољшевици него и ђаволи.” И даље: „Ми млади војници тражимо да се војници одмах демобилишу и даде народу правда. Ако то сад влада неће или не уме, нека иде бестрага; ништа никада није ни хтела ни умела. Али, зато ће комунисти, који су прави пријатељи сељака и радника, удесити све како треба и ваља.”

Занимљив је чланак о праву гласа војних лица (3. II 1920). На тврђњу буржоазије да војска треба да остане изван политике одговара се да су војска и жандармерија најважнији органи буржоаске владавине. Одузимањем права учешћа у политичком животу иде се за тим да се од војних лица створи „слепо оруђе без разума и осећаја, који ће бити слепо оруђе њене владавине”. Затим је учињена констатација: „Југославија данас спада међу најмилитаристичкије земље на свету. Касарне су у њој цуне и препуне.” Том милитаристичком систему и духу управо иде на руку одвајање војске од политичког живота и њено претварање у неку наткласну силу. У чланку „Министарство војно у служби политичке реакције” (22. I 1920) написано је: „И војска као установа, није ништа друго него један од инструмената класне владавине буржоазије. Ми о том имамо и сувише искуства. Све реакционарне владе у Србији употребљавале су увек војску као обичну слушкињу за спровођење своје реакционарне антинародне политике.”

У истом смислу је интониран и уводник „Бела Ручка пакује” (12. II 1920). Властодршцима није био довољан „режим детектива, влада камџије и хајдучија владе” него је уведена у живот и „бела ручка”, најпре, „тихо и из потаје као све тамне силе сличне пасмине”; тек за време владине кризе та организација се почела појављивати јавно: „Тако сад на политичком хоризонту имамо једну полицијско-хајдучку владу и једну сабљашко-мундирску контравладу.” Мешање официра у политику зависило од организованог отпора народа.

Нешто мало друкчије одговорио је Живота Милојковић, тада близак револуционарној левици, на питање јесмо ли пацифисти. Он је у вези с тим у предавању у Народном дому (29. јануара 1920) пошао од следеће констатације: „Када се, дакле, хоће да говори о односу међународног револуционарног социјализма према пацифизму и рату, онда се мора, као непобитна историјска чињеница, констатирати: да је међународном ортодоксном марксизму био увек стран пацифизам.” Објашњавајући неке примере (ратови Француске настале из револуције против феудалних монархија, Марксов позив револуционарној Немачкој 1848—49. да поведе револуционарни рат про-

3. I 1920, 4; 3. I 1920, 4 и 14. I 1920, 4; 3. II 1920, 3 и 28. II 1920, 4; 1. I 1920, 2, 17. I 1920, 4 (краће по депоима).

⁶⁷ РН 10. II 1920, 2; 11. II 1920, 2; 14. II 1920, 2; 22. II 1920, 2; 14. II 1920, 4. Видети и: *Glas slobode* 24. I 1920.

тив руског царизма), Милојковић је закључио: „Уопште ми марксисте нисмо принципијелни пацифисти, ми нисмо противу свакога рата. Социјалисти не могу да одричу позитивни значај револуционарних ратова, то јест неимперијалистичких ратова или ратова који су се, на пример, водили од 1789—1791, ради обарања туђинског националног јарма и стварања националних капиталистичких држава из феудалних раздробљених, или који су могући ради одбране онога што је пролетаријат извојевао у борби са буржоазијом.“ „Такав један револуционарни рат ради одбране тековина што их је прелетаријат извојевао у револуционарној борби са буржоазијом — такав један јесте и онај што га сада води комунистичка Русија.“⁶⁸

Загребачка *Нова истина* донела је јануара и фебруара 1920. неколико написа о третираној материји. Говорећи о суђењу „краљу зеленог кадера“ Гејзи Липничком из Ораховице, лист се позитивно изразио о деловању овог противратног покрета у процесу распадања Аустро-Угарске током ратних година и у „преврату“, 1918. године.⁶⁹ Редакција је настојала да изиронише хапшење Хинка Вајса, трговачког помоћника, лишеног слободе под тајанственом мотивацијом да је радио на основању „црвене гарде“ у Загребу.⁷⁰ Уводник „Совјетска Русија за Југославију а против талијанског империјализма“ значајан је по својој сполитичкој тематици којом су се раднички листови ретко бавили. Пренесено је писање трипанске *Единости* о последњем заседању италијанског парламента, на коме је народни посланик Колона де Чезаре (Colonna de Cesare), нећак Сонина (Sonnino) препоручио италијанској влади приближавање Совјетској Русији, после писма народног комесара Чичерина влади у Риму да између руског и италијанског народа нема никаквих несугласица „особито кад би се уредила сва питања која се тичу Словенаца“. Редакција листа извукла је из ове поруке неколико закључака: „1) да се Русија веома интересира за ток преговора између Југословена и Талијана, 2) да Лењинова Русија није заборавила братску крв која веже све Словене, 3) да се прилике у запоседнутом подручју не тичу само Италије него да се о њима не расправља само у круговима Антанте, него такође у Русији, која је сада искључена од мировне конференције и 4) да се одношаји између Италије и Русије у уској вези са ријешењем питања, која се тичу Словенаца.“ Уместо благодарности за такву подршку, београдска влада „даје пуну помоћ реакционарима Деникину и сличним који се боре против Совјетске Русије“, да би се обновила царска Русија која је такође Лондонским уговором 1915. године „предала Италији оријашки део нашег народа“.⁷¹

Током фебруара 1920. већ се знатно подигло самопоуздање духова код комуниста. На скупштини СРПЈ(к) у Приједору 1. фебруара, у вези с упозорењем министарства војног комунистима на последице њиховог поступка, присутни су изјавили да не жале жртва, спомињући руску црвену армију која као да је већ чекала на југословенским границама.⁷² Тринаестог фебруара пронела се по Карловцу вест да су комунисти помоћу Русије и Бугарске заузели Ниш и да напредују према Београду. Друга вест говорила је о заузећу министарстава од стране комуниста и о њиховом преузимању власти. Војни обвезници — комунисти нису се одазвали војним властима. За време посете дра Мије Радошевића у Карловцу

⁶⁸ РН 7. II 1920, 2.

⁶⁹ *Nova istina* 31. I 1920, 4.

⁷⁰ Исто, 24. II 1920, 3.

⁷¹ Исто, 19. II 1920, УВОДНИК.

⁷² К. Isović, н. н., *Glasnik VIII—IX*, 433.

(15. или 16. фебруара) требало је одредити када би карловачки комунисти ступили у акцију. Стално се ширила мрежа радничко-сељачких „јачејки“ (ћелија), свака са по 40 људи, које су имале бити претходница код првог удара. Главно поприште комунистичког иступа требало је да буду Славонски Брод и Бјеловар.⁷³ Двадесет трећег фебруара 1920. Редарствено повјереништво за град Загреб известило је Предсједништво Земаљске владе да су загребачки комунисти огранизовали црвену гарду, али да након настанка те организације нису настале никакве промене.⁷⁴ Била су занимљива и нека писма војницима: у писму Анке Богуновић из Ориовца (Славонија) војнику Павлу у Прилепу стајало је да ће ускоро бити избори на којима ће се гласати за републику а не за краља Петра; до предстојећих немира војни обвезници морају доћи кућама, јер ће у противном бити заробљени.⁷⁵

Тајна полиција за Бачку још 21. јануара 1920. доставила је да се комунисти у Суботици и у осталим већим местима Баната, Бачке и Барање припремају да изведу државни удар онога дана када буде потписан мировни уговор са Мађарском. Тај преврат требало је извести 15. фебруара, али је маса тражила да се он извршни раније. Београд је означен као главно комунистичко слагалиште наоружања, али су и железничари у Суботици имали доста прикривеног оружја и муниције. Претпостављало се да комунисти рачунају на велики део демобилисаних војника који би се предвиђеног дана морали наћи у Београду. Комунисти у Суботици покушали су да задобију за своју ствар регруте, али им то, по сопственом тврђењу није пошло за руком; ипак су се тешили да ће млади војници одрећи послушности официрима кад буду видели какву силну масу представљају. „Велико разочунавање“ подразумевало је и вешање буржуја односно бацање њихових лешина у Тису, Дунав и Саву. Револуционари су већ били подељени у чете; језгро те организације чинили су железничари.⁷⁶

На такав пораст снаге Партије уследиле су и претње од стране режима. С тим у вези С. Димитријевић пише: „Пораст партије и проваладавање револуционарне комунистичке струје у њој и велики штрајкачки покрет све више је узнемиравао владајућу буржоазију. Пред крај јануара 1920. године тадашњи министар полиције, Прибићевић, позвао је представнике партије и запретио им забраном Радничких новина и заузимањем Радничког дома и штампарије од стране војске уколико не напусте тадашње ставове. Једновремено је подвукао да се железничарски штрајкови не могу дозволити и запретио мобилизацијом железничара. Овај састанак с Прибићевићем имао је карактер ултиматума. Одмах затим обновљени су прогони у целој земљи.“⁷⁷

II СРП(к) и појава отпора регрутовања у Војводини и Хрватској у пролеће 1920. године

Регрутовањем несловена у југословенску војску режим је, поред фронталног сукоба са авангардом радничке класе, дошао у сукоб

⁷³ Архив Хрватске, ПРЗВ, 6—14, 1351-2511/1920, Редарствено повјереништво за град Карловац 14. II 1920.

⁷⁴ Архив Хрватске ПРЗВ, 6—14, 1351-3997/1920.

⁷⁵ Исто, ПРЗВ, 6—14, 5645/1920, Министарство војно Министарству унутрашњих дела 24. II 1920.

⁷⁶ Д. Албуљ, н. д., 27; D. Кечић, *Revolucionarni radnički pokret u Subotici I*, 174—5.

⁷⁷ S. Dimitrijević, *Velika oktobarska socijalistička revolucija*, 83—4.

и са припадницима националних мањина у Војводини из редова средњих и сиромашних сељака. Мада није решено питање њиховог држављанина и иако су били лишени политичких права, власти су их позвале на одслужење војног рока. У условима када су се упућивању у стални кадар опирали и Словени, и то живље него 1919. године, отпор против ратовања видно се исказао код осталог становништва нарочито Бачке и Баната, и то у разним видовима од неодржавања на војни позив до демонстрација и бежања из војних јединица.¹

Регрути несловени у ширем подручју Сомбора, крајем фебруара 1920, отказали су послушност, па је председник регрутне комисије био приморан да тражи војну асистенцију. Првих дана марта у војску узети младићи из Црвенке, Куле и Сивца демонстрирали су, те су у насталом сукобу погинули три демонстранта и један жандарм. Трећег марта исказали су своје расположење и регрути у немачком Новом Врбасу, но жандармерија их је разбила и многе похапсила. Кулминација у тој конфронтацији догодила се у чисто немачком месту Торжи (Савино Село), где су жандарми пуцали у масу и убили 9, ранили 12 и похапсили око 300 лица.² Министарство унутрашњих дела, припремајући белешку за одговор ресорног министра у Скупштини у вези с интерпелацијом (26. марта 1920) социјалистичког народног посланика Васе Кнежевића, констатовало је следеће: „Тих дана — на почетку, од 1—4. т. м. (марта) — догодили су се жалосни догађаји у кулском срезу приликом регрутације [...]. Немачко становништво тога среза дигло се да се одупре регрутовању и у масама, које су бројале неколико хиљада људи, пошши су од општине до општине и бунили немачко и мађарско становништво, да им се придруже сви војни обвезници. Као што се истрагом испоставило, намера им је била, да тако допру до демаркационе линије, те да пређу у Мађарску и ступе у мађарску војску. Испоставило се да су подстрекачи и организатори тога покрета били неколики комунистички агитатори (Немци и Мађари) и неколико бивши(х) аустријски(х) и мађарски(х) резервни(х) официр(а), који нису ни социјалисте ни комунисте.“³

Позивање у стаљински кадар и у Банату текло је споро и мучно, пошто су новаци пружали организован отпор. Регрути из Војловице (Мађари), Иванова, Омољице (Немци), Карлсдорфа (Немци) и Брестовца нису предстали да би били уписани у регрутне спискове него су демонстрирали пред општинским зградама. На то су излазила у села жандармеријска одељења која су попис младића обављала примењујући принудна средства; против инспиратора отпора подизане су оптужнице у цивилним судовима. Пасивна резистенција била је видљива и у Алибунару (Румуни), Сечњу (Немци) и Св. Михајлу. Градоначелник Вршца скретао је пажњу надлежним властима да ће се несловени „силом одупрети“ регрутовању, те су у регрутне центре у том делу Баната упућена војна појачања. Мирнодопску војну обавезу избегавало је целокупно становништво Баната. Командант 27. пешадијског пука, боравећи неколико месеци у Великој Кикинди, приметио је у свом извештају да ни тамошњи Срби, „нису нимало загрејани за службу у војсци“, те беже из јединица као што су то чинили и у бившој аустроугарској војсци. Мере против дезертера и њихових породица нису дале осетније резултате. У појединим насељима сами полицајци, као симпатизери комуниста, извештавали су

¹ Т. Milenković, н. д., 210.

² Исто, 210—11.

³ Архив Југославије, Министарство унутрашњих дела, фасц. III, Пов. бр. 470/20.

бегунце о намерама органа власти против њих, те су се ови на време могли заштитити од прогона. Локална грађанска штампа увиђала је велику сличност између тих појава и логоша (зеленокадроваца) из времена рата. Извесна лица чију је партијску опредељеност немогуће установити, јавно су агитовали против одласка у стални кадар, те су младиће позивали да дезертирају.⁴

У Срему је било слично као у Банату — обвезници су, слично као за време ратних година, избегавали да буду регрутовани односно претварали су се у војне бегунце. Највеће противљење купљењу регрута показало се у Вуковару. Петог марта један део обвезника није приступио уписивању у спискове него се кретао улицама вичући „Доле војска“, „Живјела Совјетска Русија!“ Међу младићима примећено је девет лица хрватске, немачке, и мађарске народности која су полицијским органима била добро позната због своје политичке делатности; тројица од ових (Виктор Менгеш, Ловро Кеслер и Јосип Лозић), као главне вође манифестаната су ухапшени. Велики жупан био је мишљења да су главни организатори демонстрација били комунисти. То су, поред поменутих, били још двојица (Никола Тот, Ш. Шорман). Ухапшени су и неки обични демонстранти. У току демонстрација комуниста Сеп Мерли Бокер одржао је говор, у коме је позвао обвезнике да се нико не одазове регрутацији.⁵ С обзиром да локалне снаге реда нису биле у стању да спрече избијање новог револта, 7. марта стигло је у Вуковар одељење од 60 војника. Како су на улице изашле и присталице Радикалне странке да кличу монархији, дошло је до физичких обрачуна у коме је било рањених на обема странама. Укупно је тих дана лишено слободе 36 регрутних обвезника и организатора истуца из редова месних комунистичких првака. Велики део младића који су у осталом делу Срема потпадали под регрутацију такође је избегао своју војну дужност, те се, према извештају великог жупана сремског, почетком августа 1920. по селима и шумама Вуковарског, Винковачког, Жупанског, Старопазовачког и других срезова налазио велики број дезертера.⁶

Да би се спречио даљи отпор против регрутације, проширена је надлежност преких војних судова и на појаве „побуне против регрутовања и уопште на случајеве који се односе на побуне против данашњег стања у нашој држави“. Тиме је сломио неорганизовани отпор антимилитаристички расположених маса Војводине и Славоније.⁷

Појава избегавања регрутације било је током марта и у Хрватској, на пример око Сиска и Петриње. То избегавање војне дужности било је у вези с општим национално-политичким ставом против српске династије, и није настало због неког већег и посебног ангажовања комуниста.⁸

⁴ Т. Milenković, н. д., 211.

⁵ Архив Хрватске, ПРЗВ, 6—14, 4119/1920; РКП, ССЗ-1-1380/1920, стр. 298; ПРЗВ, 6—14, 54-4642/1920; ЈОЗВ/VI-5, 57569/1919-12069/1920.

⁶ Т. Milenković, н. н., 212. — Јосип Цази даје своју верзију о тим збивањима. Он пише да су се у недељу 4. марта пијани кулаци из околних села са националним заставама окупили у Вуковару да се обрачунају са противницима државе. Када су покушали да демолирају Раднички дом дочекали су их црвени стражари из редова Партије и синдиката. Избодених и претучених било је на обема странама, а кад је један радник почео да пуца у ваздух, нападачи су се повукли (Ј. Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, Zagreb 1955, 156—57).

⁷ Т. Milenković, н. д., 212.

⁸ Ј. Paver, н. д., 120 и 128—9.

О поменутиим, врло егземплярним збивањима, иако су у њима веома важну улогу одиграли управо комунистички активисти, комунистичка штампа је мање писала него локална грађанска. На пример, *Радничке новине* су пренеле писање загребачког *Обзора*, који је, опет цитирао наводе бечког листа *Neue Post*. Ту су наведене велике цифре о губицима Немаца у кулском срезу: у самој Кули 60 убијених и 200 рањених, у Брејовцу 40 убијених, у Торчану 15 убијених и 20 рањених, у Инђији (Срем) 6 убијених. Редакција *Радничких новина* је обећала да ће у следећем броју листа проговорити „о овим крвавим злочинима владе која је изгубила сваки смисао“, но обећање није испунила.⁹

Тома Миленковић, који је поменуту акцију посебно проучио, дошао је до следећег исправног закључка:

„СРП(к) као целина није ни покушавала да организованом и смишљеном акцијом искористи спонтани и масовни отпор широких народних маса против регрутовања, да их придобије за себе и њихов револт усмери у правцу рушења реакционаног режима. Партијско вођство се држало пасивно као да га ови сукоби уопште не интересују. Уколико је међу демонстрантима и организаторима отпора регрутовању било појединаца — припадника СРП(к), њихова активност није биле усмерена од централног партијског вођства [...] Иако су војни органи јављали о успесима социјалистичке агитације у војсци и упоредо с тим о порасту дезертерства, није реч о организованој акцији већ о спонтаном прихватању антимилитаристичких парола СРП(к) од стране најширих народних маса. Истичући ове пароле СРП(к) је само започела један стварно револуционарни посао, док је значајнији део требало у пракси спровести, што није учињено. С обзиром на чињеницу да су највећи отпор регрутовању пружили крајеви преко Саве и Дунава, СРП(к) није хтела да се ангажује у том сукобу, да је буржоазија не би могла оптужити како подржава антијугословенске — мађарске шовинистичке тежње. У пракси то је значило да је СРП(к) остала лојална класном непријатељу на једном од најважнијих питања, које је чинило кључ за освајање власти. Вођство СРП(к) могло је да правда своју пасивност у сваком одсутном тренутку једино тежњом да избегне нове сукобе са буржоазијом како би се организационо уједињење пролетаријата на делу спровело и учврстило. У ствари, оно је својом пасивношћу желело да „купи“ од буржоазије право својих организација на легалан рад. Тиме је више добила буржоазија него пролетаријат, јер је она учврстила, а касније ипак забранила легалне организације револуционарне радничке класе. Управо за време регрутовања у Војводини и после изборних успеха СРП(к) у општинским изборима у Хрватској, Славонији и Срему расте терор реакције против револуционарне радничке класе, а то су били елементи који су обавезивали вођство Партије да повеже што шире слојеве становништва ради пружања активног отпора режиму, ако не да само пређе у офанзиву. До тога није дошло и владајући режим је релативно лако сломио централно неорганизовани антимилитаристички отпор становништва лишеног свесне и организоване подршке пролетаријата. На тај начин је буржоазија доспела у надмоћан положај у односу на радничку класу.“¹⁰

⁹ РН 30. III 1920, 3. — Види и писање *Радничког листа* (Нови Сад) од 7. III 1920 (кулски срез).

¹⁰ Т. Миленковић, н. д., 212—13. — Сергије Димитријевић нешто друкчије гледа на питање става СРП(к) према прогонима режима првих месеци 1920. године: „Одговор партије на ово питање био је оштрији него ли 1919. године. Она је пред јавношћу не само открила носиоце те политике, објавивши разговор са Прибићевићем, обелодањујући садржај поверљивих наредби, сигнализирајући у штампи сваки случај прогона, већ је и мобилисала масе за пружање отпора путем протестних зборова, штрајкова и демонстрација. У пролеће 1920. године радничка класа по-

III Партија према војној сили у револуционарној ситуацији у пролеће 1920. године Штрајк железничара

Опште стање у пролеће 1920. године било је потпуно различито од оног у време мађарске комуне. Објективни услови су несумњиво погоршани нестанком мађарске совјетске републике, смиривањем сељачког покрета, сламањем делатности пелагићеваца, и делимичном стабилизацијом грађанске државе што се огледало у новим, систематским прогонима радничког покрета као и све израженије опортунистичкој оријентацији партијског и синдикалног вођства у Хрватској и Словенији. У субјективном смислу, ако се изузме разбијање илегалне мреже пелагићеваца (који су свакако представљали основно кадровско језгро у непосредним припремама за преузимање власти) редови СРП(к) у маси су се револуционисали, а Партија је бројно и организационо ојачала. Револуционарном покрету пришли су Македонија и Косово са Метохијом, а радничка класа Словеније отргла се од опортунистичког руководства, стекла је борбеност и придружила се уједињеном радничком покрету.¹

Један од наводних организација црвене гарде у Загребу, за коју су врбовани добровољци — трговачки помоћник из Славонског Брода Хинко Вајс причао је 1. фебруара људима код којих је агитовао „да ће на 1. марта настати преокрет јер да се је у Загребу организовала црвена гарда“; говорио је да гарду чине одељења од по десет људи и да се чланови одељења између себе не познају већ да знају само вођу одељења; неки од чланова одељења (свакако организовани партијци) долазе на састанке који се „у ту сврху одржавају“. Људима који су били пред одласком у војску, заврбовани гардисти су поручивали да се ништа не боје, јер због испланираног преврата 1. марта неће морати служити.²

У то доба било је извесних комунистичких акција споља. Код војника из редова бивших аустроугарских заробљеника и добровољаца који су првих дана марта кренули из Владивостока за Дубровник било је много бољшевичког пропагандног материјала.³ У Варни од бивших повратника из Русије Хрвата и Словенаца припремана је нека јединица за акцију против југословенске унитарне монархије. Из поменутог центра су, наводно, упућивани емисари у Војводину, Хрватску и Славонију да припремају духове за бољшевички устанак и одцепљење од Србије. Врбовка је вршена на тај начин што би се извесни бугарски официри распитивали по доласку транспорта у Варну о Хрватима и Словенцима; овима би најпре

чела је да даје колективан отпор. Када је штрајк железничара у источној Србији био силом угушен а радничко руководство похапшено, београдски радници одговорили су генералним штрајком одржаним 5. фебруара 1920. године. Исто се десило и у Новом Саду, где су радници одржали генерални штрајк због затварања Радничког дома. Радничка и студентска омладина у Београду приредила је масовне демонстрације са преко 10.000 учесника због држања студената по затворима и сукобила се са жандармима.“ (*Velika oktobarska socijalistička revolucija i razvitak klasne borbe*, 85).

¹ У том смислу: S. Dimitrijević, *Velika oktobarska socijalistička revolucija i razvitak klasne borbe i revolucionarnog pokreta na jugoslovenskim teritorijama u toku prvog svetskog imperijalističkog rata i u novostvorenoj zajedničkoj državi, Prilozi za istoriju socijalizma V*, Београд 1968, 89.

² АВИИ, VI-639-XI, бр. 30/125, II армијска област Зетској дивизијској области за Пов. О. бр. 6013 од 6. III 1920. преноси циркулар Врховне команде О. бр. 48418 од 24. II 1920.

³ АВИИ, IV/2-89-III, бр. 8/6, Министарство војно Пов. ФБО бр. 52786 од 11. III 1920.

говорили о српској владавини, уписујући их у некакву народну легију, после чега би добијали одело и обућу, бољу храну и плату. Уписани „легионари“ били би упућивани у неко место десетину километара од Варне према румунској граници. Њима је говорено како ће у Југославији букнути револуција, и како ће „легионари“ тада заједно с Русима и Бугарима поћи да обнове своју земљу. Исти бугарски официри задржавали су и Русе, бивше заробљенике, причајући им да треба да потпомогну успоставу бољшевичке владавине у Југославији. Емисари који су са објавама упућивани у Југославију имали су да шире бољшевичке идеје, да раде на расулу и општој забуни, да одвраћају војнике од одласка у касарну и да их наговарају да се врате кућама те да уопште, пре свега, делују на дезорганизацији војне силе. Тројицу таквих емисара југословенске војне власти су и ухватиле, те су код њих нађене двомесечне објаве за Загреб официра за везу руско-бугарских власти Петровића, који је уз команданта места у Варни, војних заповедника железничке станице и неких цивила у Варни означен као главни организатор. Министарство унутрашњих послова је, почетком марта, упутило свог агента у Варну да се инфилтрира у ту јединицу, за коју се веровало да је прикључена 8. црноморском пуку.⁴

Радничке новине су у то време и даље дизали глас против милитаризма. Активисти СРП(к) позивани су на војну вежбу самим тим што су комунисти, како би се под униформом онемогућили њихов рад. Ослободилачки рат није народ спасио ни од империјалиста ни од милитариста.⁵ Иступајући против двомесечних вежби као незаконитих, јер је закон дозвољавао министру војске да може позивати људе само месец дана у току године, чланкописац је закључио: „Нека сав народ буде најзад начисто, да је служење данашње војске што и робијање.“⁶ У једном уводнику приказане су последице рата у једном селу ужичког краја: од ранијих 3.465 житеља остало је 2.491, између којих 206 инвалида, 104 ратне удовице, 182 незбринута детета и 16 других онеспособљених због рата за било какав рад; непосредно на бојном пољу је погинуло 154, али је зато од болести изгубило животе 820, од чега 514 цивила.⁷ Против коњичког мајора Душана Додића, рођака Стојана Протића и пашенога шефа Протићевог кабинета, који је због доказаних злоупотреба удаљен са положаја а затим повраћен — објављена је интерпелација министру војном.⁸

Велики погранични гарнизон Призрен, у који су обично упућивани комунисти, привукао је посебну пажњу социјалистичке штампе. Резервисти из 21. пука нису имали одсуства још од 1918. године а они који су дошли из ропства уопште нису пуштани кућама.⁹ Скопска *Социјалистичка зора* објавила је допис како су рабације у Призрену стављене изван закона јер бесплатно кулече, преносећи војним властима сточну и људску храну на линији Урошевац—Призрен и Призрен—Баковица; у току целе зиме, пак, довлачили су у Призрен дрва за војску из места удаљеног два дана од Призрена.

⁴ АВИИ, VI-460-X, бр. 42/27, II армијска област Зетској дивизијској области са Б.О. бр. 6241 од 30. III 1920.

⁵ РН, 7. III 1920, 3; 5. III 1920, 2; 18. IV 1920, 2.

⁶ РН, 20. IV 1920, 2; 21. IV 1920, 2.

⁷ РН, 31. III 1920, уводник.

⁸ РН, 29. III 1920, 3; 6. IV 1920, 4 (Патње војника шоферског батаљона).

⁹ РН, 24. III 1920, 3.

Због те обавезе ти људи, који су иначе земљорадници, нису могли да узору и посеју земљу те им породица гладује.¹⁰

Од чисто политичких питања повезаних са радом југословенских комуниста у војсци радничка штампа се осврнула на велеиздајнички процес против Владимира Ђопића, Симе Миљуша и другова у склопу Дијамантштајнове афере.¹¹

Четвртог априла 1920. жандармерија се брутално обрачунала са студентима који су држали збор на Калемегдану. Било је то право рвање у коме је неколико студената тешко рањено а многи су искундачени. Двадесет дана касније дошла је и одмазда: студенти су масовно позвани на војну службу,¹² свакако да се тако смири немирна младићка крв у пролеће.

Најснажнија акција радничке класе током прве половине 1920. године до вуковарског конгреса био је штрајк железничара, настао средином априла због измене које су власти на железницама извршиле у односу на раније закључен протокол споразума. Акција је дакле била економска, али су се у њој стекли и политички моменти, како побуном у Суботици тако и интервенцијом војске. Штрајк у Бачкој избио је (као и у осталом делу земље) у Суботици 15. априла у 23 часа. Са једном четом VIII пешадијског пука и општинским служитељима одмах су образоване патроле које су послате да пронађу најнеопходније особље за вучу возова; послато је 20 патрола у разним правцима и квартовима Суботице. За то време маневар машина на станици, утовар угља и црпљење воде из резервоара обављали су војници саобраћајног батаљона. Патроле из вароши враћале су се са извештајима да штрајкачи нису код својих кућа, него да су се разишли по околним селима и шумарцима, кријући се да не би силом били одведени на посао. Војском су били поседнути: железничка станица, електрична централа, пошта и телефон, варошка кућа, новчани завод у коме је обављена замена новчаница, благајна интендантуре а појачана је стража и код гарнизонског затвора. Шеснаестог априла, због једног неспоразума, почела се растурати пијаца, али је за кратко време ред успостављен. Сви возови били су поседнути стражама. У Бачкој је 16. априла било у покрету 12 возова у разним правцима. Покушано је са хватањем таоца, али ни ови нису могли бити пронађени. Ноћу 16—17. априла поново су упућене војничке и официрске патроле са општинским служитељима које су постављене пред куће особља потребног за вучу возова; особље је у великој мери довучено на рад и употребљено за најнужније послове, без обзира на звање и положај ухваћених лица. Седамнаестог априла штрајк је избио и у Сомбору и Гомбошу (Богојеву), али пошто су током свих шест дана возови били у покрету са незнатним закашњењем, штрајкачи су се поколебали, те су неки почели да врше притисак на особље које је доведено на рад, осећајући своју немоћ да саобраћај обустави. Једна група железничара била је ухапшена. Тога дана дирекција железница у Суботици издала је наредбу за повратак на рад штрајкача, којима је скренута пажња да се Бачка налази на окупираној зони, те да се штрајк на железницама сматра као побуна против војних окупационих власти и у том случају сви жељезничари потпадају под суђење војних судова.

¹⁰ *Социјалистичка зора* 31. III 1920, 3. — Из призренског гарнизона је понекад и грађанска штампа доносила занимљиве вести. На пример, један коњички поручник у Призрену је ухваћен због кепенијаде (*Правда* 12. III 1920, 2).

¹¹ *Nova istina* 2. IV 1920, 1—2; 16. IV 1920, 4; РН 21. IV 1920, 2.

¹² РН 6, 5. и 26. IV 1920; Б. Луцић, н. д., 144 и 146. — О збивањима 4. априла види: L. Ivanović, 4. april, *Gledišta* (Београд) II, 2.

Рок за враћање на посао износио је десет часова по објави наредбе. Шеф војно-железничке инспекције истога дана предложио је начелнику штаба Врховне команде да се одмах усвоји предлог министра саобраћаја о позиву железничких службеника на војну вежбу, пошто се на сарадњу људства Саобраћајног батаљона није могло рачунати; оно је, наиме, већ било запослено на мрежи Суботичке дирекције, где је све железничко особље мађарско, поред тога, у демобилисаном Саобраћајном батаљону нема људи којима се самостална машинска служба може поверити. Одмах је, са важношћу од 18. априла издато наређење Министарства војног да шеф Војно-железничке инспекције позове на двомесечну службу у војсци потребан број обвезника који су у грабанству железничари. О томе је 18. априла изашао и краљевски указ.¹³

Осамнаестог априла извршена је мобилизација железничара при командама саобраћајног одреда у Суботици, Сомбору, Гомбошу, Сенти и Новом Саду. Тим је коначно осујећен штрајк у Сомбору и Гомбошу. Ради јачег ефекта, наредбом којом је особље позвано на вежбу дат је врло кратак рок за пријаву — свега шест часова; у свим српским и мађарским новинама наредба је објављена на видном месту као што је свуда по варошима истакнута. Хватање железничара патролама и њихово хапшење било је настављено. Првога дана мобилизације јавило се 130 железничара — обвезника, не рачунајући дирекцијско особље. Тога дана кретало се у разним правцима Бачке 24 воза, с особљем које је силом доведено на рад. Делегат Војно-железничке инспекције у Суботици предложио је ригорозне мере: пристојну плату железничким службеницима и оснивање саобраћајних батаљона по областима чији би припадници били вичне машиновође, ложачи и кочничари; мобилизацију целокупног железничког особља, које би потпало под војну дисциплину и војне законе; одбијање од плата бившим штрајкачима милијонске штете настале штрајком, истеривање из свих служби вођа штрајка и третирање штрајкача који би пружили отпор као бунтовника, хапшење жена и деце штрајкача који се не би затекли код куће; обустава плате штрајкачима на војној вежби, живот у касарни и исхрана из казана. Како је саобраћај у Банату био редован, није било потребе да се ту мобилише железничко особље, изузев једног дела штрајкача у железничкој радионици у В. Бечкереку. У Барањи и Босни је саобраћај тада већ био нормалан. На линијама Београдске дирекције промет је успостављен за војне потребе, са по једним возом из Ниша за Београд и за Скопље, и са једним возом из Београда за Ниш, Нови Сад и Винковце. На линијама Загребачке и Љубљанске дирекције, међутим, није се успело са војним мерама и саобраћаја није било.¹⁴

У току 19, 20. и 21. априла продужено је у Суботици и Бачкој прикупљање обвезника и саобраћај је одржаван нормално. Изузев деветорице, сви штрајкачи у бечкеречкој радионици дошли су на рад. Секцијски радници на прузи В. Бечкерек—Вршац такође су 19. априла прекинули штрајк. Образован је „Одред железничара у Банату“ са пет чета, и то тако да је свакој чети одређен рејон а командири чета постали су заповедници станица. У Босни је железничко особље које се својеволно није јавило на дужност у масама

¹³ D. Kecić, *Sindikalni pokret železničkih radnika u Vojvodini 1918—1921*; Novi Sad 1969, 198—200, 165, 167—8, 168—170; D. Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Subotici I*, 207 i 208; D. Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917—1921*, Novi Sad 1972, 325.

¹⁴ D. Kecić, *Sindikalni pokret železničkih radnika*, 203, 201—2, 197, 171.

привођено на војну вежбу. На линијама Београдске дирекције и Скопске инспекције обезбеђен је саобраћај за војне потребе, но у довођењу железничара на вежбу, посебно у Београду и Скопљу није до 21. априла постигнут никакав успех. На мрежи Загребачке и Љубљанске дирекције тек 21. априла требало је да буде уведен делимични саобраћај, првенствено за војне потребе.¹⁵

У међувремену дошло је до побуне у Суботици. Око поноћи 19—20. априла 70 побуњених Мађара и Буњеваца нападо је стражаре варошке полиције, од којих су двојица убијени, петорица теже рањени а један одведен; побуњеници су потом побегли ван града, а војна одељења су одмах почела да их гоне. Према извештајима обавештача, побуњеници су за ноћ 21—22. априла припремили поновни још јачи напад на војни и судски затвор, те су се војне и цивилне власти организовале да напад одбију и да оружаном силом одрже државну безбедност. Врховна команда је 21. априла дала следећу оцену ове побуне: „Комунисти у вези са непријатељима наше отаџбине покушали су извршити преврат у Суботици, који није успео. Према извештајима они ће поновити извршење своје намере у Суботици и другим варошима.“ Највиша војна команда тражила је, поред осталог, „да официри буду са својим војницима у сталном додиру и обавештавају их каквој недаћи нас води комунизам и бољшевизам“. Живко Топаловић, који је у време побуне био у Суботици, писао је у *Радничким новинама* да извештаји официра о побуни нису тачни, да никакве побуне и није било него да је, „једна сумњива, свој прилици мађарска националистичка банда“ извршила један ноћни препад и разбегла се, и да је извештај о 500 заробљеника безмислен, јер су блокирани и похапшени људи у парку, према унапред срачунатом плану. Министарство унутрашњих послова у току истраге 23. априла је саопштило о побуни као последици мађарске агитације за очување интегритета Мађарске, и да је она добила видног израза и у „изгредима већег опсега“ приликом регрутације у кулском и ошачком срезу као и оснивањем мађарске организације у В. Кикинди; изричито је речено: „доказало се — да су ти страни — мађарски — агитатори, у претежном делу Мађарин и Немци, скривали свој рад под кринку комунизма, увлачили се у радничке организације и у кругу радничких и комунистичких организација развили своја противдржавна и антinationална рођења“.¹⁶

Полазећи од савремене реконструкције побуне,¹⁷ Т. Миленковић је дошао до закључка да побуна није дело мађарских националиста, него дело једне екстремне групе СРП(к) Суботице од 30—40 људи које је предводио Иштван Рутаи, учесник у мађарској пролетерској револуцији који је због своје револуционарне делатности у Мађарској осуђен од стране хортијевске контрареволуције на смрт у одсуству. У побуни, у којој су у знатном броју учествовали и Буњевци, помоћ се очекивала не од хортијеваца него од комунистичке групе из Београда, а рачунао се да ће се побуњеним радницима прикључити и војници, како би се срушио режим буржоазије и завела диктатура пролетаријата. Председник партијске организације у Су-

¹⁵ Исто, 204, 197, 174—5; D. Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Subotici I*, 216.

¹⁶ D. Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Subotici I*, 217; D. Kecić, *Sindikalni pokret železničarskih radnika u Vojvodini*, 175, 184—7; РН 24. IV 1920, 1; 26. IV 1920, 1; Д. Албуљ, н. д., 42—3; Д. Гајић, *Злочин за Заложкој цести*, 69—70 (Суботица је у Торонталној жупанији!)

¹⁷ Видети: М. Дубајић, *Оружана побуна радника у Суботици*, *Руковет бр. 10*, Суботица 1966, 491—513.

ботици Јосип Зелић (по коме је побуна погрешно названа „Зелићевим пучем“), заступао је линију Централног радничког синдикалног већа, коју је у Суботици управо спроводио Живко Топаловић. Зелић се није слагао са Рутаијевом концепцијом оружане побуне, али је већина револуционарног радништва, нарочито оног произашлог из редова аграрног пролетаријата, пошла за Рутаијем. Настаје радничке штампе да СРП(к) и револуционарне синдикате одавоји од неуспеле побуне и да ову прикаже као дело мађарских иредентиста сасвим је разумљиво, јер се желело да се раднички покрет обезбеди од већих прогона. Ова побуна, која је била израз револта једног дела пролетаријата према политици насиља владајуће буржоазије, није садржавала оне услове који су потребни да оружани иступ пролетаријата успе (чак ни с обзиром на место где је револт избио). Због тога се побуна и није могла претворити у оружани устанак.¹⁸

Штрајк железничара у Срему имао је сличан ток као и у Бачкој и Банату али нешто друкчији завршетак. Војска и жандармерија су и ту хапсиле штрајкаче и најбруталнијим средствима их нагониле на рад, али је штрајк настављен. Железничари су се склонили по шумама и пољима, те су за њима расписане потернице као за војним бегунцима. Надлежност преких судова проширена је, 19. априла, не само на Суботицу него и на Сремску жупанију за дела побуне, убиства, оштећења железничких уређаја и возова. У таквој ситуацији, у знак подршке и солидарности с борбом железничара, Извршни одбор СРП(к) и Централно радничко синдикално веће одлучили су да се 21. и 22. априла организују општи штрајкови. Такви штрајкови спроведени су само у Земуну, Сремској Митровици и Винковцима. Нормалан саобраћај у Срему није могао да се успостави ни после 28. априла, када је штрајк жељезничара окончан.¹⁹

У Србији штрајк железничара није попримио акутнији вид сукобљавања радника са влашћу. У великом саобраћајном средишту Нишу војска се коректно држала према радницима.²⁰ Из Врања војне власти су неке железничаре спровеле у Скопље.²¹ У Шапцу штрајк није био потпун, јер један део железничара у њему није учествовао: штрајк је прекинут већ 23. априла, када су се сви радници вратили на посао.²²

У Босни су штрајкачи били најупорнији на делу пруге Добој—Дервента—Босански Брод. У Дервенти се железничари нису одазвали позиву за војну службу него су се разбегли. Њихово хватање по селима и шумама било је отежано тиме што су им сељаци у свему ишли на руку. У Добоју је 16. априла дошло до узнемирења на станици кад је из Сарајева стигао један војнички воз те кад је један млади железничар комуниста викнуо како може воз ићи кад је штрајк; младића су изударали, али је успео да се сакрије и војници га нису пронашли иако су га по граду тражили. Око Дервенте штрајкачи су се, у сељачким оделима, организовали у четице којима

¹⁸ Т. Миленковић, *Генерални штрајк железничара у Војводини и побуна у Суботици 1920. године, Историјски гласник* 2—3/1966, 181—85; М. Дубајић, *Раднички покрет у Суботици од краја 1917—1921. год.*, Суботица 1966, 82—98. — Видети и мишљење С. Димитријевића, *Velika oktobarska socijalistička revolucija*, 87—8.

¹⁹ Т. Миленковић, *Генерални штрајк железничара*, 178—9; *Града II*, 180, 186.

²⁰ Р. Ракић, н. д., 84—5.

²¹ М. Митровић, *Раднички покрет у Врању у периоду од 1919. до 1929. год.*, *Врањски гласник V* (1969), 71.

²² П. Јосић, н. рукопис, 57—9.

су се придруживали сељаци Хрвати, те су представљали политичку герилу. У Мостару рација на железничаре трајала је пуна три дана, а четвртог дана премореној полицији прикључили су се и чланови Савеза добровољаца и војска, који су блокирали улице те претресали кућу по кућу, дан и ноћ. Пошто су се железничари разбежали изван града, гоњење је настављено по селима. Док у Мостару није било оружаног отпора, у селу Илићима пуцано је на полицију. Путнички саобраћај преко Мостара ипак је одржан и већ трећег дана штрајка окупљено је толико железничара да се могао успоставити редовни промет. Тек крајем априла војска је концентрисана у већим местима, те је одржавање реда препустила полицији.²³ Први сукоб с војском догодио се већ првих часова штрајка у Босанском Броду, кад су штрајкачи каменицама осули шефа станице који је лично управљао локомотивом, после чега је војна стража отворила ватру и ранила више радника. Део штрајкача је одмах ухваћен у оближњој шуми, а у ноћи 16—17. априла штрајкачи су ранили једног машиновођу на отвореној прузи. Преостали штрајкачи у Босанском Броду вратили су се на дужност 27. априла. Један штрајкач погинуо је у овом месту 19. априла.²⁴ У Сарајеву је запаљена ложионица, што је могла да буде и инсцениција да би се оптужили комунисти.²⁵

У Славонији и Хрватској, нарочито на делу пруге од Славонског Брода до Сиска штрајк је био потпун, праћен рушењем пруге. Због око 6.000 комуниста и њихових пријатеља у Славонском Броду и околини полицијске власти су затражиле да се један артиљеријски пук привремено задржи у месту. На дан 15. априла у Славонском Броду и Винковцима јавио се на дужност мањи део штрајкача, а за осталима су упућене нове чете које су претраживале околне шуме.²⁶ Збивања у вези са штрајком нарочито се лепо могу пратити у сисачком крају. После великих претњи изречених евентуалним штрајколомцима (17. априла), сељаци су блокирали довоз намирница у град, а највећи део железничара је побегао у шуме око села Одре и Жабно; у самом Сиску остало радништво објавило је локални генерални штрајк (18. априла). Железничарима који су у Сиску били социјалдемократи придружила су се двојица комуниста фабричких радника, који су на зборовима штрајкача и сељака 19. и 20. априла аперовали на јединство радника и сељака, тражили завођење црвене гарде, величали совјетску власт, те су неке пушке које су изнели сељаци дали бившим аустроугарским подофицирима, да би у шуми осигуравали масу од војних патрола. Кад се чуло да војска полази у шуме, најпре су се повукли сељаци, а 20. увече и двојица поменутих комуниста, јер радници нису хтели да штрајк због њих буде оквалификован као политички. Штрајкачи су се потуцали још неколико дана по шумама и суседним селима, а потом је већина дошла у Сисак. Пошто их је шеф станице по пријави пуштао кућама, многи су поново побегли у шуму.²⁷ У Загребу су оружане снаге поселе пругу и инсталације већ 16. априла. У неким мањим местима, као Иванић-Граду, сазиване су патриотске манифестације, но оне су се одмах претварале у антимилитаристичке митинге.²⁸ У Бјело-

²³ К. Isović, н. н., *Glasnik VIII—IX*, 487, 486, 488, 489, 478.

²⁴ Sl. Hrečkovski, *Hronologija radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosanskom Brodu i okolini 1894—1945*, Slavonski Brod 1969, 31—2; M. Hadži Ristić, *Podsetnik*, 20—1.

²⁵ M. Hadži Ristić, *Podsetnik*, 22.

²⁶ *Grada II*, 188.

²⁷ J. Paver, н. д., 144—245; *Grada II*, 186—7. — Општи преглед штрајка у целој држави на дан 25. априла 1920: *Grada II*, 165—6.

²⁸ J. Paver, н. д., 141 и 140—1; *Grada II*, 154.

вару, где је управо пред избијање штрајка дошло до сукоба органа власти са сељацима због максимирања цена (после чега су сељаци блокирали довоз хране а у самом месту су сметали истовар вагона), постојала је илузија да ће штрајк трајати три дана.²⁹

За време штрајка на многим местима у Хрватској забележена су вађења трачнича, лабављење завртања на шинама, оштећења на постројењима и саботаже разне врсте. На неким местима пуцано је на возове у покрету.³⁰

Штрајк у Словенији је нешто закаснио. Тек 21. априла покрајинска влада је наредила да се штрајкачке страже морају уклонити са железничких станица а забрањени су и сви зборови и састанци. Тога дана војска је посела станице и објекте. Двадесет четвртог априла дошло је до познатог напада жандарма на сакупљен народ на Залашкој цести у Лубљани, којом приликом је убијено 14 а рањено око 40 људи, жена и деце. У руднику Трбовље у исто време радници су преузели власт и прогласили локалну совјетску републику. Да би отежали војну интервенцију рудари су демонтирали шине и побацили их у Савињу. Ипак, ненаоружани радници нису могли спречити улазак у Трбовље војног ешелона. Устанак је угушен, руководство похватано те депортовано укупно 50 радника.³¹

Поједини представници локалних власти и неки страни листови јављали су свашта о намерама штрајкача, на пример да се жели обарање монархије. Само руководство штрајка за целу земљу изричито је тражило од централног партијског већа да се не меша у ствар, како би штрајк задржао карактер економске борбе.³² Био је више разлога да штрајк не успе, од којих је најважнији захтев да се економска и политичка борба развоји.³³ Непосредна последица штрајка, поред пребијања и хапшења штрајкача, било је масовно отпуштање железничара са посла, нарочито у Војводини, где је део тих људи протеран у Мађарску; отпуштање је изузетно било велико и у Сарајеву, где је, наводно, од ранијих 2.500 железничара који су узели учешће у штрајку задржано на дужности свега једанаест.³⁴

Генерални штрајк железничара априла 1920. представљао је највећу и најжешћу економску акцију радничке класе у доба краљевске Југославије у којој је режим настојао да разбије радничке синдикате. Штрајку је у Суботици претходно једнодневни општи штрајк са протестним збором 29. марта и припрема ноћних немира пред ступање радника у генерални штрајк у В. Бечкерек у 7. априла, када су већ одељења војске изведена на улицу.³⁵ Дајући оцену о

²⁹ *Града II*, 180 и 189 (Сљеме); *Раднички лист* 23. V 1920; *Политика* 13. IV 1920, 1; *Демократија* 22. IV 1920, 2.

³⁰ *Града II*, 158, 159, 162, 180, 182, 182—3; Д. Гајић, *Злочин на Залашкој цести*, 68 и 90—1; Архив града Вараждина IV-4/100—1920.

³¹ Д. Гајић, *Злочин на Залашкој цести*, 77—79, 81—3; *Стен. бел. ПНП*, књ. IV (1921), 452—3; Ф. Силиновић, *Југославија између два рата I*, Zagreb 1961, 212—4.

³² *Града II*, 198; Д. Гајић, *Злочин на Залашкој цести*, 61—2 и 66.

³³ *Vukovar 1920*, 416 (Т. Миленковић); М. Миленковић, н. д., 98.

³⁴ Р. Врчић, *Штрајк рудара у Босни и Херцеговини 1920/21. године*, *Vukovar 1920*, 25. — Загребачке *Novosti* донеле су следеће бројке отпуштених железничара: у Србији — 150, у Босни — 200, у Хрватској и Славонији — 250, у Словенији 300 и у Војводини преко 1.500; од поменутих отпуштених радника њих 1.200 стекло је већ право на пензију (*Града II*, 173). Ти наводи нису били тачни него много умањени. У Нишу на пример, отпуштено је 100 радника (Р. Ракић, н. д., 103).

³⁵ Т. Миленковић, *Генерални штрајк железничара*, 169; М. Дубајић, *Раднички покрет у Суботици*, 69—74; Д. Албуљ, н. д., 39—40.

њему Т. Миленковић је писао: „Генерални штрајк железничара је завршен 28. априла поразом радничке класе не због тога што је отишао одвећ далеко у својим захтевима или пак што је био, вештачки изазван' како су тврдили неки буржоаски листови. Напротив, узрок пораза лежи у томе што штрајк није отишао довољно далеко, што је свест о његовој потреби била недовољно распрострањена и недовољно чврсто усвојена (нарочито код неких руководиоца штрајка) што штрајк није био одлучан, организован, истовремен и о ф а н з и в а н [...] Мада упорни масовни штрајкови у револуционарној ситуацији, када се решавају судбоносна питања радничке класе, крију у себи могућност прерастања у оружани устанак, вођство је потпуно занемарило ову компоненту и нарочито у Банату и Бачкој ускраћивало штрајку масовну подршку осталих радника. Изостала је свака организована и одлучна акција партијског и синдикалног руководства и смелији курс за прелазак на револуционарна средства борбе.“³⁶

Док су се мобилисани штрајкачи железничари још налазили на војној вежби дошао је први мај. Буржоаска јавност и посебно војне команде побојале су се нове социјално-политичке конфронтације, имајући, наводно, „наговештаја да могу наступити компликације и на граничком фронту према Мађарској, којима би нарочито ишло на руку наше унутрашње неприлике, које би могле наступити око 1. маја“. Да би се те „компликације“ одстраниле („одложиле“), штаб Врховне команде тражио је од министра војног: а) да се установи преки суд „за све области или бар за оне преко Дунава, Саве и Дрине“; б) да се синдикалима саопшти да штрајк на железницама и паробродима одмах обуставе; в) да се авијацији да довољно бензина и експлозива да би у датој прилици могла растеривати масе народа; г) да се нареди месним властима да сами помоћу полиције чувају телефонско-телеграфске и железничке линије и да ће за сваки квар, ако не буде пронађен кривац, одговарати представник месне власти; д) да се одмах блиндирају аутомобили упуће у Загреб и Лубљану и ставе на располагање командантима дотичних места.³⁷

Опет су се јављали амбициозни представници локалних власти, на пример у Петрињи и Вараждину који су јављали да се комунисти припремају да првога маја изведу преврат.³⁸

Тридесетог априла заповедник мобилисаних железничара Суботице нашао је на вежбалишту иза дирекцијске зграде две пуне бомбе и двадесетак метака пушчане и револверске муниције. Не упуштајући се у узалудан посао да сазна ко је то оставио, он је мобилисаним најозбиљније скренуо пажњу на последице које би настале ако би се код кога од њих наша муниција или оружје. Тих дана команда I армијске области у Новом Саду обавестила је Врховну команду да се „непрекидно шире гласови због напада од стране Мађара и припреме нереда и демонстрација 1-ог маја у Турском (Новом) Бечеју и Мадарашу“. Централна управа Савеза саобраћајних и транспортних радника и службеника објавила је првога маја проглас о условима обуставе штрајка и обећања министра

³⁶ Т. Миленковић, *Генерални штрајк железничара*, 179—80.

³⁷ Д. Кесић, *Sindikalni pokret železničarskih radnika*, 181—2.

³⁸ Ј. Равер, н. д., 252, 254 (штрајкачи из шуме и комунисти у ноћи између 30 априла и 1. маја извршиће преузимање власти у Лудини); Архив града Вараждина, IV-4/109—1920 (преврат у Загребу) — Полиција је тврдила да је зубни лекар из Лесковца Димитријевић (отац дра С. Димитријевића!) био на састанку балканских комуниста у Софији и да је примио 50.000 франака за припрему државног преврата за први мај (МУД: I списак, 56).

саобраћаја. У њему је алудирано на рачун левих радикалних група у радничком покрету.³⁹ Сарајевска дирекција железница обавестила је своје службенике на војној дужности да се не смеју састајати с осталим радницима нити сами, јер је војницима такво скупљање забрањено; скренута им је пажња да ће у противном бити предати војним властима на даљи поступак.⁴⁰

Грађанство је такође живело у великом страху. Карактеристични су подаци о Вуковару. Од великог жупана тражено је да се распусти локална организација СРПЈ(к), да се обустави излагање месног радничког листа, да се затвори Раднички дом и да се о трошку грађанства позове на гарнизонирање батаљон пешадије.⁴¹ Таква бојазан није била оправдана, јер у време првوماјских прогона 1920. руководство СРПЈ(к) без обзира на снаге с којима је располагало, није организовало отпор офанзивни буржоасије и није прешло у противакцију; оно није било спремно да у револуционарној борби иде до краја, те да од штрајкачких окршаја пређе на одлучне револуционарне битке; оно је избегавало да класну борбу прошири ван оквира тарифних акција и у својој агитацији није избацивало паролу о преузимању власти.⁴² Такво опште политичко становиште партијског руководства утицало је и на његов став према војсци и на рад међу војницима.

У Банату су се иступи комуниста очекивали у великим селима новобечејског среза — Меленцима, Враћеву и Куману, у којима је било много учесника октобарске револуције. Ти комунисти су, наводно, последње декаде априла одржавали тајне ноћне састанке на којима су се договорили да 1. маја изведу револуционарни удар, пресецајући најпре телефонске жице, разарајући железничку пругу и убијајући представнике режима. И од капетана полиције у В. Кикинди добијен је извештај да се тамошњи комунисти и непријатељи режима и државе спремају да 1. маја изазову демонстрације и неред. Пошто је полиција била малобројна да спречи такве иступе, велики жупан у В. Бечкерек тражио је од локалне пуковске команде да се једна чета упути на расположење среском начелнику у Новом Бечеју, да се изда наређење посади у В. Кикинди да помогне полицији у случају избијања нерета и да се пошаљу одељења војске и у најнемирнија села бечкеречког среза — у Елемир и Перлез.⁴³

И у Новом Саду војне команде су извршиле припреме за угушивање очекиване побуне. Извучени су топови, подмазани митраљеци и друго теже оружје а војницима је раздељено по 200 метака. Наоружани су добровољци и остали „поуздани“ Срби. Газде су позвале своје помоћнике да тога дана дежуррају пред радњама.⁴⁴

Прослава првога маја била је забрањена само у Војводини и Хрватској; у Далмацији су власти позатварале све истакнутије прва-

³⁹ D. Kecić, *Sindikalni pokret železničarskih radnika*, 205, 187, 188—94. — У прогласу је стајало следеће о закљученом штрајку: „Узоран ред, дисциплина и солидарност бјеху на врхунцу. Никакав терор и најтеже врсте, тога могао нарушити. Па ни они са стране, који су ову згоду хтјели изабити у своје сврхе, да саботажом скрену ову чисто економску борбу на политичко поље.“ (Исто, 189). — Видети и: Д. Албуљ, н. д., 40, 46—7.

⁴⁰ K. Isović, н. н., *Glasnik VIII—IX*, 491. — За први мај разишао се и „железничарски зелени кадер“ на Сљемену више Загреба, где се неколико стотина железничара штрајкача прерушило у сељацима, долазећи повремено у Загреб (*Grada II*, 168—9).

⁴¹ T. Milenković, *Radnički pokret*, 221—2.

⁴² S. Dimitrijević, *Velika oktobarska socijalistička revolucija*, 90.

⁴³ Д. Албуљ, н. д., 45—6.

⁴⁴ *Раднички лист* 9. V 1920, 1.

ке радничких организација и одмах их конфинирале у тврђаву Клис изнад Сплита. У другим деловима државе прослава није била забрањена.⁴⁵

На митингу у Нишу, на коме је учествовало преко 6.000 радника, један говорник је наступио радикалније, те је, између осталог, рекао: „Нема другог излаза, другоги, само напред на барикаде и власт ће бити наша.“ Свакако због таквог држања нишких радника *Радничке новине* су писале: „Овогодишња мајска манифестација нај-ефикасније је доказала да се Ниш с правом може назвати црвеним.“⁴⁶ Прослава у Врању била је „најимпозантнија у историји прослава у Врању под буржоаским режимима“. На уранку у суседном излетишту сакупило се 700 радника, којима је изведен богат културно-забавни програм а говорило је неколико локалних партијских руководиоца.⁴⁷ У Шапцу су сва војска и жандармерија два дана биле у ратној приправности, а биле су довучене и неке јединице из Ваљева. Поворци од око 1.000 људи на четири места говорили су локални прваци. Од парола најчешће су избациване: „Доле лажни апостоли“ и „Доле фабрике официра“.⁴⁸

У Босанском Броду радници су изашли на суседно излетиште. Војне патроле нису дозвољавале да се радни свет мирно одмара и забавља, него су одстраниле 20—30 железничара, којима је претходно скинуто социјалистичко знамење.⁴⁹

Занимљиво је питање првомајске прославе по градовима Црне Горе и Боке Которске. Најистакнутији комунистички првак на Цетињу писмено је обавестио Зетску дивизијску област да ће локално организовано радништво прославити 1. мај на уобичајени начин, гарантујући да ће раднички редари за време уличне манифестације осигурати ред од провокатора.⁵⁰ На Цетињу колону од 300 манифестаната предводио је Јован Томашевић, који је говорио на Балшићком пазару; у њему је осудио политику режима, називајући га терористичким и упоређујући га с режимом бившег краља Николе. Узвикивана парола је била и: „Доле милитаризам!“ Пред окружним начелством и околним брдима били су постављени митраљеви.⁵¹ У Подгорици секретар среског начелства са војницима покушао је да отме радницима пред Радничким домом црвену партијску заставу; застава је заплена увече тога дана, када су похапшени и неки манифестанти. На Ријечи Црнојевића у мани-

⁴⁵ *Грађа II*, 194.

⁴⁶ Р. Ракић, н. д., 163—4; РН 7. V 1920.

⁴⁷ М. Митровић, н. н., 74.

⁴⁸ П. Јосић, нав. рукопис, 59—60.

⁴⁹ S. Hrečkovski, *Hronologija*, 33.

⁵⁰ АВИИ, VI — 639 — XII, бр. 32/42, акт организације СРПЈ(к), Цетиње, 29. IV 1920. Први и трећи пасус писма гласили су: Желећи да се изабегну сви непотребни инциденти, сматрам за потребно да известим ту команду, да ће и овдашње организовано радништво, у знак солидарности са својим друговима у Југославији прославити 1. мај уобичајеним начином: једнодневним обуставом рада, дневном уличном манифестацијом и забавом у вече на дан 1. маја.“ „За време уличне манифестације наши редари осигураће ред од провокатора, јер сваки наш друг је и иначе свестан да тај ред треба чувати и очувати.“

⁵¹ Ј. Бојовић, *Извори за историју радничког покрета и револуције у Црној Гори (1918—1945)*, књ. I, Титоград 1971, 150 и 158; РН 25. V 1920, 3. — Један од радничких првака на Цетињу у својим сећањима забележио је и црвену заставу на челу колоне и црвене руже на омадинцима (Архив Историјског института СР Црне Горе, 9136/VIII, 1 в-22, А. Маркуш, Напредни раднички покрет у Цетињу 1905—1941 (рукопис).

фестацијама је узео учешћа мали број грађана.⁵² У великом војном арсеналу Тивту војницима је било забрањено да присуствују поворци, те су целог дана били задржани у касарни. У суседном Котору је ухапшен Трипо Мук, под оптужбом да је обуставно рад електричног мотора за расвету града; у војни затвор бачен је и Адолф Мук, који се налазио на двомесечној војној вежби.⁵³ У грбаљском селу Бигову млади правник Бошко Радановић, који се управо вратио са студија у Паризу, на степеништу општинске зграде у свом говору је, између осталог, констатовао: „Другови, ми не можемо доћи до остварења наших циљева еволуцијом већ револуцијом.“ Кад су жандарми покушали да га због таквог позива лише слободе, са Радановићем се солидарисао један жандарм, те су обојицу повели у затвор.⁵⁴

Седмицу дана после 1. маја *Радничке новине* донеле су велики чланак о томе зашто радничке празник није прослављен у Београду. Прва последица пребацивања одговорности за суботичку буну на СРПЈ(к) требало је да буде забрана првомајских свечаности односно „Вартоломејска ноћ“ над радничком класом, ако би ова ипак покушала да свој празник прослави; тај покушај празновања помоћу провокатора који би пуцали оквалификовао би се као преврат који би оправдао намеравани покољ. Лист је пренео наредбу Врховне команде о приправности 1. маја и наређење команданта места у Београду с планом о употреби трупа у случају нерета. У једном ранијем наређењу министра војног предвиђено је да што већи број официра станује у својим командама и на дати знак узбуне официри, наоружани револверима, морају похитати у своје команде. Краљева гарда би одмах помоћу официрских коњичких патрола затворила све улазе у варош. Блокирани Београд би са Горњег града тукле батерије. Чланак је закључио: „Читав оперативни план је израђен и то скрупулозније и детаљније но што су се радили оперативни планови пред највеће битке са спољним непријатељем.“⁵⁵

Током маја 1920. опет су нешто актуелнији били гарнизони III армијске области и деловање комуниста у јединицама на југу земље. За једног санитетског капетана у Скопљу Министарство унутрашњих дела је установило да је активни члан СРПЈ(к).⁵⁶ Чланак у *Социјалистичкој зори* о гарнизонском затвору као да би указивао на хапшење комуниста у Скопљу; у напису су помињани и случајеви да су појединци тргнули у тамницама и 18 месеци без излажења на суд.⁵⁷ Војне власти из Призрена тражиле су од Министарства правде да покрене поступак против судије у Призрену и познатог комунисте Краснојевића. Још марта 1920. један мајор који је заступао команданта 21. пешадијског пука дојавио је вишим војним властима „да је виђао поједине војнике да седе у друштву са господином Краснојевићем“. Потом је у *Радничким новинама* изашла notiца у којој је нападнут командант 21. пука што војнике не пушта на одсуство. Та белешка послужила је као доказ „да поједини војници стоје у

⁵² Ј. Бојовић, н. д., 155 и 150.

⁵³ *Glas slobode* 17. и 12. V 1920; Ј. Бојовић, н. д., 157 и 153.

⁵⁴ *Бока* (Херцег-Нови) 1. VII 1972, 8.

⁵⁵ РН 4. и 8. V 1920; Б. Луцић, н. д., 496, 497, 499. — О припремама обрачуна видети и Д. Гајић, *Злочин на Заложничкој цести*, 85; *Преглед историје СКЈ*, 57. — Током маја ступши *Радничких новина* нису били много испуњени антимилитаристичком проблематиком; постоје свега два умерено састављена написа (9. V 1920, 4; 14. V 1920, 4).

⁵⁶ Архив Југославије, Министарство унутрашњих дела, фасц. 48, *Преглед јавне безбедности* 22. V 1920, округ Скопски (др Фрањо Миџо).

⁵⁷ *Социјалистичка зора* 16. V 1920, 3.

вези са овдашњим социјалистима“. После тога дозвола за излаз у варош давана је војницима само у прекој потреби и с тим да се такав војник контролише где иде и са ким се састаје. Помоћу посебних поузданих војника контролисани су разговори између војника и у самој касарни. Није могло бити установљено шта је од стране месних комуниста говорено и обећавано војницима.⁵⁸

У току маја и на другом крају земље, у Љубљани, налазили су се у затвору неки војници, те су посланици из Словеније 19. маја поднели интерпелацију на министра војног да убрза вођење кривичне истраге.⁵⁹

У току јуна 1920. такође је изашло неколико бележака о војницима у скопском и призренском гарнизону на страницама *Социјалистичке зоре*. За Скопље је прва тема и даље био гарнизонски затвор и пљачкање војника од стране појединих коруптивних старешина.⁶⁰ И за Призрен је тема била стара: терање комуниста на вежбу у Призрену и то чак из Пирота.⁶¹ *Радничке новине* ограничиле су се јуна 1920. свега на један саркастичан напис: под насловом „Радо иде Србин у војнике“ објављена је вест о самоубиству једног регрута.⁶²

Узлет партијског деловања током пролећа 1920. године крунисан је Вуковарским конгресом, на коме су судбину партије преузеле у руке стварно комунистичке снаге које су на делу, у својој земљи настојале да примене идеје велике октобарске социјалистичке револуције. У поруци пролетаријату Југославије критикована је „бела рука“ следећом формулацијом: „Под окриљем једне мрачне милитаристичко-дворске клике, све буржоаске партије покушавају да народу онемогуће да свом правом расположењу да израза у слободним изборима.“ Војна проблематика је веома слабо заступљена у конгресним материјалима овог тако значајног форума партије. У Програму донесена је још само теза о народној и црвеној војсци после победе пролетарске револуције и успоставе совјетске републике: „Да би се обезбедиле све тековине радничке државе и коначна победа социјализма, организује се народна војска. Сви радници и сиромашни сељаци који су способни да носе оружје наоружавају се. Сем тога, образује се црвена војска као активни део народне војске, која треба да буде увек верни чувар револуције против контрареволуционарних завера, атентата и напада. Сами војници бирају своје старешине. Војничка вежбања се врше упоредо са физичким васпитањем омладине у школама.“⁶³ Ако се ова програмска теза упореди с оним што су о војсци зацртали пелагићевци марта 1919. године,⁶⁴ види се да је то начелно исти став, само с том

⁵⁸ Архив Косова, фотокопије (XXVIII), кут. IV, бр. 89, Десни одсек III армијске области инспектору Министарства правде са Пов. бр. 1017 од 27. V 1920; МУД: I списак, 108.

⁵⁹ *Стен. бел. Привременог народног представништва* IV, 446 и 463—4.

⁶⁰ *Социјалистичка зора* 13. VI 1920, 3; 23. VI 1920, 1 (уцењивање војних старешина да се од војника у Куманову извуче новац). — Видети: 12. VI 1920, 3, Амаличање војника.

⁶¹ *Социјалистичка зора* 13. VI 1920, 3.

⁶² РН 2. VI 1920, 3.

⁶³ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, књ. II, Београд 1950, 56, 35. — Видети тезу о оружаном народу у Бухариновој брошури *Програм комуниста* и у брошури Ф. Филиповића *За Совјетску државу* (Lj. Milin, н. д., 142).

⁶⁴ Н. Грулов и Ђ. Југословенска комунистичка револуционарна група „Пелагић“, *Зборник за друштвене науке XXII*, Нови Сад 1959, 123 („Шта хоће пелагићевци“). — У време Вуковарског конгреса Ф. Филиповић и

разликом да је програм пелагићеваца нешто разрабенији и више говори о стању револуције него о већ успостављеној радничкој држави.

Познато је да је касније, на IV конгресу КПЈ (Дрезден, октобра 1928) општо критикован и Акциони програм донесен на Вуковарском конгресу и то као програмски документ који носи на себи трагове социјалдемократских традиција. Став према војној сили није посебно поменут, али је „војно питање“ стварно додирнуто у вези с националним и сељачким питањем и општом стратегијом КПЈ, при чему је партији замерано да тада није заузела бољшевичко становиште. У вези с тим је речено:

„За време сељачког устанка у Хрватској (јесен 1920) Партија се задовољила, само тиме што је изјавила своје симпатије хрватском сељаштву преко уводника своје легалне штампе. Али она није предузела ништа стварно да би повезала револуционарне акције радничке класе с тим устанком, као и уопште са сељачким покретима. Када је великосрпска буржоазија, запрепаћена наглим напредовањем и порастом наше Партије, прелазила у све јачу офанзиву против ње, Партија готово ништа организационо није предузимала да ту офанзиву одбије. После насиљног гушења железничког штрајка били су после грубог насиља истерани комунисти из загребачке општине, била је, затим, распуштена и комунистичка београдска општина. Партија поводом ових репресалија готово никакве веће акције није предузимала. Она је показивала и сувише много обзира према буржоаској легалности. Ова опортунистичка пасивност Партије помогла је великосрпској буржоазији да што боље припреми 'Обзнану'. Партија је и сувише енергије употребила на општинске и парламентарне изборе и није стварала темеље за своје илегалне организације ни онда када је јасно било да се великосрпска буржоазија спрема да изврши отворен напад против ње. Она није схватила припрему удара реакције, она се није нити сама организационо припремила, нити је мобилисала масе за жестоку и живаљу борбу против доношења изузетних мера и закона против револуционарног радничког покрета.“⁶⁵

Партијском руководству замерено је том приликом и недовољно залагање и социјалдемократски прилаз у питању ратне опасности и рата. У вези с тим изричито је закључено:

„У питању борбе против ратне опасности Партија је показала своју велику пасивност. Секташтво и фракционашке свађе учинили су да Партија и њено вођство нису водили масовну борбу против опасности југословенско-италијанског рата тада када је та опасност узбунила целокупну светску јавност. И доцније Партија није предузимала никакав практичан рад у масама на сузбијању ратне опасности; она није водила довољно активну борбу против идеолошке припреме рата; она није посветила довољно пажње разголићавању социјалдемократског става у рату; она није разјашњавала грешке и центрумашки став старе Српске социјал-демократске партије; она није посветила довољно пажње радницима ратне индустрије; она није како треба разголићавала пацифизам ситнобуржоаских партија (Радића, Савеза земљорадника). Услед овако пасивног држања Партије многи другови мисле да рат није актуелно питање и поцењују опасност рата.

Вл. Ђошић саветовали су пелагићевцима да обнове своју организацију, али су ови то одбили, не желећи да их Ђошић искористи за фракционашке циљеве (Т. Milenković, *Radnički pokret*, 194, нап. 96).

⁶⁵ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, књ. II, 167—8; Архив радничког покрета (Београд), фонд КИ — сек. КПЈ 1928/82—5.

У питању борбе против ратне опасности Партија се још није научила како треба повезивати питања наше унутарње политике са питањима захтева са питањем ратне опасности, како треба наш свакодневни рад повезивати са проблемом рата, како треба борбу против рата довести у везу са борбом против међународног империјализма, са борбом за федерацију радничко-сељачких република на Балкану, за савез и пријатељство са СССР.⁶⁶

У време одржавања вуковарског конгреса влада је наредила да се предузму појачане мере безбедности и да се држе у приправности жандармерија и војска. У сам Вуковар упућено је појачање од 50 жандарма.⁶⁷

IV Комунистичка партија Југославије и питање оружаних интервенција у спољној и у унутрашњој политици друге половине 1920. године

У шестомесечном периоду од Вуковарског конгреса до „Обзнане“ Партија је почела не коренито али ипак нешто мало друкчије да се поставља према питању милитаристичке опасности у спољној и унутрашњој политици Југославије. Повод зато су несумњиво били, пре свега, заоштрени односи с Италијом, оружани конфликт на албанској граници и упад југословенских трупа на албанску територију, масовно позивање на двомесечну војну вежбу и јачање милитаристичких концепција у унутрашњој политици.

Радничке новине су се у уводнику 17. јула 1920. осврнуле на тзв. сплитски сукоб (патриоти Сплићани нису хтели пустити неколико италијанских морнара у јавну кућу), који је од баналног догађаја градске хронике стекао значај узрока за објаву рата. Југословенској буржоаској јавности је најпре замерено што је детаљним извештавањем о свакодневним побунама италијанских војника стварада психозу да ће рат против Италије бити један свечани марш. Комунистичка партија сматрала је својом светом дужношћу да народу отвори очи и да му укаже на развратност ратних бучача који би желели да народ изведу на ове кланице. Таква пропаганда била је бесмислена јер је радни народ у Италији јасно рекао својим властодршцима да неће рата. У вези с ратном опасношћу око 25. јула припремљени су у целој земљи зборови „поводом дражења и

⁶⁶ Исто, 173—4. — У веома опширној резолуцији „О ратној опасности и нашим задацима у борби против рата“ записано је на крају следеће:

„б) Антимилитаристичка делатност у армији треба да саставља органску целину са свим масовним револуционарним радом Партије и она треба да обухвати све радничке масе. Антимилитаристички рад није задатак само омладине или посебне организације.

7. Партија треба у садашњој ситуацији да потчини сав свој рад централном задатку припреме, задобијања и организовања маса за борбу против империјалистичког рата. Борбу радничке класе и сељаштва за њихове свакодневне интересе треба повезати с одлучном борбом против империјалистичке ратне политике. [...] У тој борби КПЈ, не одричући се трезне оцене своје снаге, треба да одважно неодлучно иде на челу маса. Она треба да организује демонстрације, протестне штрајкове против империјалистичке политике владајуће буржоазije и, у нужном моменту, да истакне пред масе питање о генералном штрајку и о још оштријим формама борбе.“

(Исто, 190). — О центрумашком држању у питању војне силе на вуковарском конгресу видети: S. Dimitrijević, *Centrumaši u Srbiji i Bosni i Vukovarski kongres, Vukovar 1920*, 54—55.

⁶⁷ B. Gligorijević, *Režim prema Vukovarskom kongresu i programu KPJ, Vukovar 1920*, 115.

изазивања рата с Италијом и припремања истог са стране југословенске буржоазије“¹

Један такав успешан противратни збор одржан је 1. августа у Косовској Митровици, на домак другог ратног попришта, одушевљено поздрављен и од српских и од арбанашких маса.² Због нерешеног питања југословенско-албанске границе и жеље београдске владе да, слично Италији и Грчкој, захвати свој део плена у малој Албанији, после посетања извесних позиција од стране југословенске војске, представници емигрантског комитета косовских Арбанаса у Албанији уз помоћ албанских чета организовали су дубљи упад у југословенску државну територију; на то је реаговала југословенска војска те протерала нападаче и продрла на албанско земљиште. Ова збивања попраћена су масовнијим позивом на војну вежбу, сходно указу донесеном још пред генерални железничарски штрајк 30. марта. Због очекиваних догађаја на албанској граници комунисти на пример из Пирота и Куманова отерани на двомесечну вежбу у Пишкотељу и у друга погранична места Албаније, јула 1920, задржани су у јединицама и после истека од два месеца, што је радничка штампа примила као ново изричито безакоње.³

Против рата с Италијом и у вези с тим против југословенске господе којој је рат био потребан (пре свега да угуши отпор маса у Југославији) агитовали су међу сељацима Хрватског Загорја поједини повратници из Русије, који су положај радних маса у совјетској републици приказивали у најлепшим бојама; на таквим дивљим зборовима у кући једног повратника представник власти је тачно запазио да се речи о Русији радо слушају и да агитатор „своје сјеме сије на плодну њиву“.⁴

Полицијске власти у целој држави запажале су да комунисти агитују против одласка на војну вежбу. Недељко Јовановић из Пирота сам није следовао позиву. Никола Марк из Велике Кикинде наговарао је војнике да напусте касарну. Будући скопски посланик Коста Новаковић на својим зборовима у Скопљу учио је слушаоце да не служе војску, јер она припада држави о којој се најпограније изражавао. За учитеља Митра Трифуновића (каснијег посланика за травнички округ) дојављено је да је председавао некој партијској конференцији у Тузли, на којој је одлучено да се отвори школа за васпитање комунистичких агитатора; на истој седници изабрано је 25 људи, од којих би, наводно, сваки имао по 50 људи за случај какве акције; сам Трифуновић прихватио је да агитује међу војницима. Полиција је у другој половини 1920. године била на трагу стварања у Београду црвеногардијских група, које је она користила као „терористичке чете“.⁵ С обзиром да су бивше вође пелагићеваца

¹ РН 17. VII 1920, 1; 25. VII 1920, 1 (формулар); 27. VII 1920, 2 (извештај са зборова); 31. VII 1920, 2 (извештај са зборова); *Раднички лист* 1. VIII 1920, 2; *J. Paver*, н. д., 277 (формулар резолуције нађен у Костајници), 278—80 (писмо Б. Попића уз формулар). — Двадесет деветог јуна објављене су и тезе „Милитаризам и класна борба“ за интернационални антимилиитаристички конгрес у Амстердаму (РН 29. VII 1920, 1—2).

² РН 12. VIII 1920, 2.

³ РН 28. VII 1920, 3; *Социјалистичка зора* 21. VII 1920, 3; *Раднички лист* 22. VIII 1920, 2; 5. IX 1920, уводник; *J. Врчинац*, н. д., 25.

⁴ *J. Paver*, н. д., 284—5 — Због тога је дошло до интензивнијег претреса повратника на прелазу код Марибора (*Града II*, 232—3). — У Хрватском Загорју, према мишљењу varaždinskog великог жупана, претела је јула 1920. опасност од саботаже у рудницима (Архив града Вараждина, IV-4/185—1925; *Града II*, 3181).

⁵ МУД: *I списак*, 86, 129, 152, 205; 151, 159, 163, 178, 181, 195.

одбиле предлог Ф. Филиповића и Вл. Попића да обнове своје организације, изгледа да су лево оријентисани елементи у партијском руководству били приморани да сами стварају извесне илегалне борбене скупине и мимо Војводине, то јест главног терена пелагићеваца. Можда су поједини партијци, нарочито у Хрватској, у вези с тим почели обраћати већу пажњу сељацима; на пример, један агитатор из Гудовца (код Бјеловара) наговарао је сељаке „да се упишу у бољшевичку легију“.⁶

Већ у време припрема режима да се обрачуна с комунистима у Београду на првомајским манифестацијама централно партијско руководство располагало је оригиналним актима војних команди. Осећајући ратну опасност партијска руководства КПЈ много су се више трудила да по канцеларијама армијских и дивизијских штабова и војних округа стекну или убаце поуздане људе, који ће их на време обавештавати о преспелим или отпосланим наредбама. Без сумње, на тој линији било је и запошљавање једног партијца студента (Банаћанина Саве Николића, иначе раније убаченог обавештајца полиције у покрајинском руководству КПЈ у Новом Саду) као писара Савске дивизијске области у Загребу; он је изнео из штаба поверљиву књигу о формацији југословенске војске, те ју је однео на препис у уредништво комунистичког листа *Нови свијет*; поред тога, сам је преписао јединичке спискове, те је препис у Београду предао секретару Партије Сими Марковићу.⁷

У исто време, терање на војну вежбу КПЈ је осудила и због тога што је тиме ускраћено војним обвезницима да учествују на општинским изборима; масовно и хитно позивање комуниста у неким општинама Македоније *Радничке новине* су приказале као жељу режима да обезбеди избор кандидата грађанских странака у тим местима. У вези с општинским изборима у ужој Србији (Подриње) запажена је и следећа карактеристична околност: „Приликом ових избора испојио је радни народ села свој антимилиитаризам, на још један врло интересантан начин. Сви кандидати резервни официри пропали су на изборима. Иступајући против њих, радни народ сматрао је да иступа против милитаризма.“⁸

У неким другим написима освежаване су неке старе теме: гарнизонски затвори, у којима полиција кињи војнике, међу којима су се налазили неки Сремци добровољци који су хтели да буду коначно пуштени кућама. Поред Београда опет је било заступљено Скопље, где је војни суд судио неким штрајкачима железничарима. Нове тенденције милитаризације железница означене су као гажење србијанског устава и закона.⁹

Нове акценте добила је и тема о потреби да радни народ Југославије закључи мир са Совјетском Русијом. *Радничке новине* су учиниле занимљиву констатацију да се због могућности сукоба западне и источне Европе, у југословенској грађанској штампи јавила трезвеност у погледу односа са републиком совјета; више

⁶ Исто, 174—5.

⁷ *Видовдански агентат пред судом*, Београд 1922, 17 и 124.

⁸ РН 12. VIII 1920, 1 (Кавадарци, Неготин на Вардару); 27. XII 1920, 2—3.

⁹ РН 8. VII 1920, 1 j 4; 17. VII 1920, 4; 24. VII 1920, к; 31. VII 1920, 4; *Социјалистичка зора* 11. VIII 1920, 4; 19. VIII 1920, 2 (насиље у вези с официрским становима); *Раднички лист* 15. VIII 1920, 3 (добровољци из Војводине); 26. IX 1920 (Шта се ради с добровољцима). — Тужба на процесу због видовданског агентата ставила је на душу комунистима одговорност за дезертирање у Хрватској и Македонији (*Видовдански агентат пред судом*, 209).

није било, на пример, апсурдних теорија о крволочном бољшевизму. То питање је третирано на један сасвим нов начин: „Совјетска Русија, прво, не заборавља лако непријатељство југословенске буржоазије, а још мање је наивна да из руку буржоазије прими уговоре и обећање без гаранција (без резерве). Совјетска Русија хоће мир, али тај мир значи мир са целим југословенским радним народом. Овај има да буде не само обавештен о том миру, већ да добије могућност да се директно изјасни о њему и да се о његовој жељи, на првом месту, поведе рачуна.“¹⁰

Антимилитаристичка кампања која је започета јула 1920. показивала је разне облике. У мањим, погодним срединама, у којима се могло рачунати на солидарност становништва ишло се на демонстрације. Таква једна демонстрација изведена је на Цетињу 10. јула у вече, а као повод послужио је груб поступак једног поручника који је спровео двојицу грађана у затвор; демонстранти, углавном баци и студенти, убацујући пароле против официра и реакције, тражили су од генерала да се ухапшени грађани пусте а осигурају официр затвори и суди.¹¹

У неким местима Босне, на пример у Зеници, ишло се јула и августу 1920. на противратне зборове, с дневним редом: — „Против изазивача ратова, капиталиста и империјалиста Италије и Југославије“ или краће „Против реакције и рата“.¹²

У Дебру мајор у пензији и бивши „црнорукац“ (а касније чести уводничар *Политике* о арбанашким стварима) Милосав Јелић (мада српски националиста) живо је радио на ширењу социјалистичких идеја, помажући организацију муслимана. Ишао је у униформи и народ га је слушао плашећи се његових еполета. Он је по повратку у земљу најпре сарађивао са социјалистима и *Радничким новинама* а кад је поново узет у војску и бачен у Дебар, он је, не налазећи ту социјалисте, почео око себе да прикупља Арбанасе и, не бирајући средства у борби против режима, почео ове упућивати да се повежу са Демократском странком и учити их како да уђу у народно представништво.¹³

На неким местима агитовано је против одласка у војне школе.¹⁴

У прокомунистичким селима северног Баната сеоски пандури су и сами постали комунисти, те су агитаторима омогућавали несметан рад а прогоњене заштићавали и обавештавали.¹⁵

¹⁰ РН 28. VII 1920, 1; *Раднички лист* 16. IX 1920, 2; 7. XI 1920, 4. — Пренесена је агенцијска вест да је министар Анте Трумбић имао у Лондону разговор са совјетским представником Красиним у вези с репатријацијом Југословена, бивших заробљених аустроугарских војника као и око питања трговинских веза кад буде регулисан међународни положај Лењинове Русије (РН 25. VIII 1920, 4).

¹¹ Архив Југославије, Министарство унутрашњих дела, фасц. 21, Судско одељење Министарства војног министру унутрашњих дела са Пов. С. бр. 1541 од 12. VII 1920; фасц. 20, Пов. бр. 614, шифровани телеграм окружног начелника на Цетињу од 11. VII 1920.

¹² К. Isović, н. н., *Glasnik VIII-IX*, 455—6, 458.

¹³ Архив Југославије, Министарство унутрашњих дела, фасц. 78, Пов. УБ бр. 5490 од 15. VII 1920. начелнику округа Охридског (за изгон из Дебра).

¹⁴ Историјски архив Котора, Опћина Прчањ бр. 571/1920; Архив радничког покрета, фонд Југословени у октобарској револуцији, сигн. бр. 11.

¹⁵ Д. Албуљ, н. д., 73—4 и 81 (отпуштање таквих пандура из службе после „Обзнане“).

Извесни грађански листови су примећивали да комунисти воде најактивнију пропаганду међу заосталим сељацима, на пример организовани железничари у Коњицу после свог генералног штрајка. Ту су и братри подбуњивали сељаке против одласка на војну вежбу. У Сплиту пак, комунисти су јавно бунили војнике, нудећи им, наводно, по 500 круна ако се развију кућама.¹⁶

Понегде је дошло до потпуног лабављења устаљених друштвених односа. У Петровцу на мору, на пример, владала је „потпуна анархија“, те је жандармерија била немоћна у обављању своје дужности.¹⁷ Да се такво стање санира у Боки Которској су крајем лета 1920. почеле да се оснивају омладинске „беле гарде“, које су очекивале да ће их војне власти снабдети оружјем.¹⁸

За време општинских избора у Србији дошла је до изражаја у Београду „дрвена гарда“. Њено образовање тражило је централно партијско гласило. Као прва дужност секција у граду сматрало се да је формирање „дрвене гарде“ од по неколико другова, обично по онолико колико има бирачких места на подручју партијске секције. Гардисти су били дужни „да се старају о нашим плакатима, о хватању крађе гласова, о одржавању везе са представницима наше листе и са управом месне организације, која ће бити у радничкој комори“.¹⁹ За време избора жандармерија и војска београдског гарнизона биле су у приправности. Кад је после саопштења о победи комунистичке листе пошла огромна поворка манифестаната по граду, центар вароши одмах је био блокиран од пешадијске и коњичке жандармерије; припадника оружаних снага било је и у побочним улицама, по двориштима, у државним надлештвима и по већим локалима.²⁰

Занимљиво је да се организације КПЈ нису више позабавиле великом сељачком побуном у Хрватској септембра 1920. године, осим што је избијање побуне искоришћено за мање-више клишетиран напад на режим, нарочито у самој Хрватској. Један чланак *Радничких новина* почео је чак са уморним уздахом — „После Арнаута почињу се бунити и Хрвати!“²¹ Ипак, било је уочи побуне хрватских комуниста који су ојачали своју агитацију међу сељацима. Један од њих (Стјепан Луцић) убијен је у Костајници од жандарма, на које је припуцао кад су га хтели хапсити.²²

Радницима у Сарајеву је 5. септембра, поводом омладинског дана, говорено на скупштини и о питању примене оружја. Говорник се залагао да је потребно да се организују револуције, „јер једино тим путем могу раденици успоставити оно стање и поредак које захтева раднички сталеж — комунизам“. „Сада — тумачио је референт — пак радници неће разоружање, него траже да се раденици наоружају, а буржоазија разоружа. Сваки радник мора ићи у војску и радити у радничком смјеру, јер је пролетаријат војска, а не капи-

¹⁶ *Демократија* 24. IX 1920, 2.

¹⁷ Ј. Бојовић, н. д., 191.

¹⁸ *Glas Slobode* 5. IX 1919, 3; Ј. Бојовић, н. д., 61.

¹⁹ РН 21. VIII 1920; Б. Луцић, н. д., 431

²⁰ РН 25. VIII 1920; Б. Луцић, н. д., 443.

²¹ В. Нграбак, *Radikalizacija seljaštva u Hrvatskoj i Slavoniji 1919. i 1920. godine*, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije X*, Slavonski brod 1973, 65—66, сепарата; *Раднички лист* 12. IX 1920, 1; 16. IX 1920, уводник; Ј. Равер, н. д., 282—394.

²² Ј. Равер, н. д., 281—2.

талисти. Једино оваквом борбом моћи ће радници доћи до власти, до победе, унесавши у саму војску принцип комунизма.“²³

На скупштини Централног радничког синдикалног већа у Сарајеву 29. септембра расправљало се о сличним питањима. Живота Милојковић, који је изнео разлоге због којих радници морају ступити у изборну борбу за конституанту, поменуо је сферу и унутрашње и спољне политике. Уредба о реду и раду настоји да онемогући КПЈ политичку акцију у масама. У спољној политици нема мира са суседима, те се људи позивају на војну вежбу и шаљу на албанску границу. Радници и сељаци не желе да за буржоазију ваде кестење из ватре, јер им рат доноси беспослицу и скупоћу. „Наша земља — рекао је он — толико је у рату пропала да личи на гробље, а већ опет изазива се рат са Арнаутима који нам нијесу непријатељи, јер не траже ништа друго већ своју националну слободу, коју смо дужни поштовати.“²⁴

Радничке новине су се такође осврнуле на непријатељства на албанској граници, поводом писма једног читаоца редакцији. Арбанаси су извршили напад пушкама које су југословенске власти делиле „повереницима“ из реда Арбанаса. Због изненадног напада на Пишкопеју од једног батаљона спасло се свега 50—60 људи, док су остали са командантом били заробљени или су погинули. Кад се војска вратила у Пишкопеју, села с обе стране Дрима била су поплаћена, пљачкало се за рачун официра а жене и деца из поплаћених кућа тумарали су гладни по пољима. Грађани Дебра такође су били без заштите; њима су као пљачка одузимане ствари које су за новац купили. Највећу пљачку, међутим, вршили су жандарми и општине. У једном другом чланку записао је: „У читавим окупацијама, од Метохије и Косова па до Охрида пламен и мач паклено господаре.“²⁵ Терање на вежбу у Албанију била је велика претња за сељака у селу Мургашу (среза Жеглиговског, Куманово), који су приликом општинских избора изабрали комунистичку општину; пошто се нису сложили да изабрани председник преко ноћи постане демократ, жандарми су неке претукли као наводне комунисте јатаке, уз начелну претњу кмета — „да ће им све синове отерати у војску у комору и да ће сви да поцркају у Албанији“.²⁶

Војска која се вратила из Албаније донела је заразу која је изазивала помор војника (30 пук), грађана Призрена па и самих војних лекара. У вези с походом *Радничке новине* су писале: „Другови нам саопштавају да су наше трупе ишле до у средину Албаније, до самих Ороша. Према томе, да су тачна наша тврђења о намерама југословенских империјалиста да заузму Албанију, као осигурање граница.“ Са истом злочиначком несавесношћу са којом су упропашћивали животе синови ове земље прошлих похода на Албанију, наши империјалисти су радили то и овога пута, водећи људе у један сраман поход, бацајући их по гудурама без лекарске помоћи — како

²³ К. Isović, н. н., *Glasnik VIII-IX*, 462—3. — Један други говорник напао је буржоаску Југославију, „која шаље и оружје против црвених бораца за слободу“ (Исто, 463).

²⁴ К. Isović, н. н., *Glasnik VIII-IX*, 467.

²⁵ РН 23. IX 1920, 1—2; 25. IX 1920, уводник; 21. IX 1920, уводник.

²⁶ *Социјалистичка зора* 16. IX 1920, 2. — И лесковачка месна организација КПЈ у свом прогласу поводом општинских избора 1920. устала је против рата са Арбанасима (*Споменица педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине 1903—1953*, редакција С. Димитријевића, Лесковац 1954, 362).

нам другови износе — и спремајући широко поље за заразе које сада косе тај народ.“²⁷

Војна вежба била је и даље трн у оку радничке штампе. Постављено је питање зашто се сиромашни сељаци позивају кад многи од њих служе у униформи у официрској кући, док им жена и деца сиротују а поља им остају необрађена. У Македонију су довлачени Банађани и други, које су задржавали и после двомесечне вежбе; ти сиромашни сељаци су причали да њихови богати суграђани не одлазе на вежбу, као што ни под Аустријанцима нису били под војничком тортуром. Из јединица нису отпуштани после два месеца ни они који су били означени као комунисти. У броју *Радничких новина* од 28. септембра (у коме су објављена три написа о војсци) описана је једна конкретна примена закона о раду и раду. Кад су рудари рудника Клаеновика ступили у штрајк, одмах су штрајкачи позвани на војну вежбу. Тако је на основу поменутог закона настало стање да је војска постала већи слуга капиталиста него и сама полиција, ако би се усудили да не раде онако како би то власници тражили. У вези с тим је учињена озбиљна порука: „Ми велимо господи из Владе да позивањем на вежбу штрајкача чине безакоња и да ниједан грађанин није дужан да безакоња поштује [...] Ми тражимо да војска не буде у служби капиталиста већ у служби радног народа. Зато истичемо захтев за црвеном војском јер ће она једино бити у служби оних који раде и против богаташа и дембела.“ Понегде (као у скопској штампарији „Стара Србија“) војници на вежби су употребљени против њихових другова у штрајку као штрајколомци. Позивање радника у Земуну на вежбу било је просто гротескно: обвезници су ноћу 15—16. септембра просто похашени пре било каквог позива, у једној рацији коју су спровели полицајци, обилазећи с пушкама радничке породице; тек у затвору су им подељени позиви, после којих су упућени у команду.²⁸

У чланку „Инквизиција у касарнама“ записано је: „Радници и сељаци! Милитаризам па био он српски, немачки, мађарски или ма чији, као најважније оруђе буржоаске класне владавине јесте једно велико зло против кога се ваља свом снагом борити. То данас чине једино комунисти.“ Велики број чланака објављен је о самовољи официра („милитарци“), о мучењу војника, о драконским казнама у војсци, о беди војника због осиноних команданата који туку војнике сабљом, о гардистима који чисте улице, о анкети траженој од комуниста у неготинској касарни, о комунистима пред загребачким војним судом, о звествима над хапшеницима у београдском граду, о гадостима солдатеске за време рата, о неким официрима пред судом. Чланак о анкети у Неготину и „Инквизиција у касарнама“ били су најпре забрањени, те је тек касније одобрено њихово прештампавање. У напису о анкети у Неготину писало је да се на одсуство пуштају само имућнији војници и љубимци официра, и да при томе морају сами да плаће половину карте. У вароши се не пуштају војници из Словеније па ни Босанци; ако би кога и пустили, одмах су слате уходе да се види хоће ли ови свратити код кога комунисте у вароши; у кафане које су држали чланови партије или у које су ови навраћали био је војницима забрањен приступ посебном гарнизонском наредбом. Кад је сутрадан по доласку анкетне комисије један официр (иначе бивши пожаревачки молер) постројио

²⁷ РН 9. X 1920, 2. — Видети и ироничан *Раднички лист* 3. X 1920, 3 и 10. X 1920, 3 (губици у Албанији).

²⁸ РН 26, IX 1920, 7; 28. IX 1920, 3; 25. IX 1920, 4; *Социјалистичка зора* 7. IX 1920, 2; 6. IX 1920, 1; 25. IX 1920, 2.

јединицу и наредио да из строја изађу комунисти, цела јединица је без икакве недоумице ступила напред, а сви војници су изјавили да се осећају комунистима; то био и одговор на очигледну провокацију, која је ишла за тим да се комунисте оптуже и ставе под војни суд.²⁹

Неки написи су указивали на то да војска отима општинско добро, да војници на стражи испред железничког моста код Скопља за рачун свог водног официра и његовог ортака једног обућара приморавају сељаке да не улазе у варош него да обућару продају дрва по сниженој цени. Констатовано је и расипање у Војној академији, скупим ангажовањем наставника са стране. Да би се распоредио велики број прекоборних официра установљено је да свака јединица III степена има и свињарско одељење — дакле, иронија, и официре — свињаре.³⁰

У чланку „Револуција која долази“ *Социјалистичка зора* је једноставно дефинисала да социјалистичке револуције настају живом класном борбом, поштреном економском кризом и због бирократизоване, милитаризоване или све моћније државе.³¹

И у Привременом народном представништву, као посредна последица кампање радничке штампе о милитаризму и злоупотребама, поведена је дискусија о улози војске у друштву и о злостављању војника. Социјалдемократ из Хрватске Витомир Кораћ говорио је о тежњи већег дела официрског кора да се целокупна цивилна администрација и уопште државна организација ставе под туторство војске; милитаризацијом индустријске производње наметнута је контрола генерала над целом привредом. У својој поновној дискусији установио је да клике постоје у официрском кору како би се поједине групе наметнуле, те, поред осталог, прикриле криминал официра. Јован Бањанин, такође хрватски Србин, поставио је одлучно питање: „Ја питам, господо, постоји ли Црна Рука' и Бела Рука'? Ако постоје, онда, треба да се тим мистериозним рукама једанпут за увек учини крај у интересу угледа и репутације наше војске и државе.“ На састанку 13. октобра било је говора и о томе да је један санитетски пуковник догонио вагоне робе као да је реч о лековима а не о обичној трговини. Један босански фрањевац наводио је да су и болесни обвезници упућивани у Призрен. Витомир Кораћ је тврдио и то да се примењује систем батињања и војника и цивила, мада то у Србији пре светског рата није било дозвољено.³² Карактеристично је да ниједан посланик из Србије, па тада ни комунисти, нису учествовали у дискусији о војсци. Следећа расправа о војсци вођена је већ у условима „Обзнане“ 8. априла 1921. и то пуних седам часова, поводом интерпелације комунистичког посланика Симе Марковића. У дужем говору министар унутрашњих послова Милорад Драшковић трудио се да оправда доношење „Обзнане“ и тиме што су комунисти у Македонији и на Косову и Метохији („јужна Србија“) спроводили деморализацију војске и да су у тим трупима створили двадесетак пунктова своје тајне организације.³³

²⁹ РН 1. IX 1920, 1; 28. IX 1920, 2—3 и 2; 19. IX 1920, 8; 21. IX 1920, 4; 1. X 1920, 3; 8. X 1920, 4; 17. X 1920, 4 и 2; 19. X 1920, 3; 1. X 1920, 4; 4. X 1920, 4; *Социјалистичка зора* 10. IX 1920, 2.

³⁰ РН 28. IX 1920, 3; 13. IX 1920, 8; 9. X 1920, 4; *Социјалистичка зора* 17. IX 1920, 2.

³¹ *Социјалистичка зора* 17. IX 1920, 1.

³² *Стен. бел. Привременог народног представништва Краљевине СХС*, књ. I, Загреб 1921, 581 и 583, 557, 619, 553, 580—1.

³³ *Стен. бел. Уставотворне скупштине*, Београд 1921, 8—37.

Током месеца (октобра 1920.) постојала је жива комунистичка акција у војсци. Велики жупан Торонталске жупаније (Банат) јављао је о припремању нарочитих комунистичких агитатора који ће путовати по срезовима и ширити идеје о насилној промени државног уређења. Министри војни, саобраћаја и унутрашњих послова издали су упутство о поступањима у случајевима нереда, штрајка и побуне на железницама, предвиђајући да се железнице одмах ставе под војно командовање.³⁴ Министар Драшковић упозорио је, актом од 7. октобра, и Земаљску владу у Сарајеву о агитацији комуниста, особито у војсци; и он је говорио о нарочитим агитаторима по возовима, те је посебно тражио да се од пропаганде тих „превратничких елемената“ „чува војска од њеног штетног утицаја“.³⁵

У антиратном предизборном прогласу КПЈ (од првог октобра) изражена је једноставља жеља: „Рат рату! Мир међу народима!“³⁶ У једном другом противратном прогласу стајало је да се две трећине убраног новца у држави (око 16 милијарди круна) троши на војску, чиновничке плате и министарске столице, истичући да су на застави КПЈ исписане речи: рат дворовима, мир колибама.³⁷ Познати синдикални првак Јанко Петаковић на радничкој скупштини у Зеници 29. октобра тражио је да се полиција замени народном војском.³⁸ У предизборном прогласу КПЈ железничарима, ови су подсећани на жандармско и војничко претресање стана, на насилно терање на рад, на незакониту двомесечну вежбу, на 14 железничара убијених на Залашкој цести, све у доба генералног штрајка железничара који је био најбољи агитациони апел.³⁹ Чак у малој Краљевој Сутјесци држан је митинг, на коме је дељен летак Шта значи рат? и брошура Буџет Југославије. У прогласу покрајинског руководства КПЈ за Црну Гору у вези с парламентарним изборима агитовало се и против „добротвора“ који су народ водили „на кланице са сусједним несрећним народом“, то јест с Арбанасима; једна од парола била је и распуштање стајаће војске.⁴⁰

За агитацију у војсци посебно су употребљавани скојевци, који су „обрађивали“ војнике приликом њиховог празничког изласка у град. Говорећи о потреби политичког преузимања војника један скојевац је на једном збору у Београду рекао: „Употребимо сав дар и вештину да му (војнику) се поколеба дух, да претпостављене старешине изгубе у његовим очима сав ауторитет, и тада ће се видети колико ће успеха бити временом, јер онога дана кад будемо морали водити уличне борбе за узимање власти и права у своје руке, имаћемо највеће непријатеље војнике.“⁴¹ На основу наређења министра војног и на властиту иницијативу команда Врбаске дивизијске области предузела је мере да се спречи бољшевичка агитација у самим касарнама, логорима и у непосредној околини војничких станишта (канине, гостионице, кафане исл.). Поред тога, затражено је од полицијских власти да најбудније прате кретање војника ван касарни и нарочито деловање комунистичких агитатора; у вези

³⁴ Д. Албуљ, н. д., 61—2, 64. — О Уредби о раду као виду милитаризације видети: РН 15. X 1920; Б. Луцић, н. д., 510.

³⁵ К. Isović, н. н., *Glasnik VIII-IX*, 468—9; *Građa II*, 234.

³⁶ Д. Кесић, *Revolucionarni radnički pokret u Subotici I*, 314.

³⁷ Д. Кесић—М. Палић, *Komunistička partija I*, 183.

³⁸ К. Isović, н. н., *Glasnik VIII-IX*, 461.

³⁹ Д. Кесић, *Sindikalni pokret železničarskih radnika*, 210—12.

⁴⁰ К. Isović, н. н., *Glasnik VIII-IX*, 471 и 473; *Građa II*, 234 (акт министра унутрашњих дела М. Драшковића Пов. Ј. бр. 874 од 30. X 1920).

⁴¹ Ј. Бојовић, н. д., 222 и 225.

с тим полицијске капетаније биле су дужне да се споразумеју са заповедницима гарнизона.⁴² На другом крају земље, у Војводини, један од оснивача групе пелагићеваца и ранији добровољац са Добруче односно учесник октобарске револуције — Лазар Манојловић с посебним је успехом ширио револуционарне идеје међу младим регрутима; његове просто летеће зборове које је он одржавао широм Војводине полицијски органи су посебно пратили.⁴³

Поред усмене агитације и повремених предизборних летака, агилнија су током новембра и децембра 1920. била и стална партијска гласила — новине. Један комуниста који је учествовао у акцији на албанској граници писао је да бивши припадници тих јединица неће гласати на изборима за буржоазију.⁴⁴ Од чисто политичких питања редакција Радничких новина дала је тачан одговор на питање зашто је на плебиситу изгубљена Корушка; одговор је био — због српске солдате.⁴⁵ Раднички лист је природно, обраћао велику пажњу на добровољце; они за редакцију нису били симбол милитаризма, него сељаци који су добили земљу далеко од родног краја, без икаквог инвентара, око које је требало много зноја док прими семе и дâ плод.⁴⁶ Занимљива је била и једна идеја *Социјалистичке зоре*: да поред официрских домова треба да постоје и војнички, који би обавезно располагали топлом кухињом. Поруча у вези с тим је била доста изазивачка: „Бесни официри, образујте војничке домове док се нису образовала војничка већа, која ће вам отети луксузне официрске домове.“⁴⁷

Војничка беда се најбоље видела у затворима, болницама и у касарнама са казаном за јело, а њени непосредни виновници били су официри, често обични разбојници (као они који су били једног потпоручника 1915. године). Саосећања није било ни за жртве рата. Другог новембра 1920, када је објављен проглас „Сва власт совјетима радника, сељака и војника“, Радничке новине су утврдиле да се тада у војним затворима налазило 20.000 војника. Закључак у вези с тим је гласио: „Овај огромни део војничких маса која се налазила у затворима, најбоље показује да и у нашој земљи влада већ сада ствара војничке диктатуре, обест милитараца.“⁴⁸

Расположење за служење у војсци није било завидно, нарочито у неким крајевима. Банат је опет претходио у негативном смислу. Број оних који су се одазвали позиву на вежбу у Вршцу, на пример, био је врло мали. Дошавши у Панчево обвезници су одбили да изврше наређење команданта окружне пуковске команде и да се укрцају у брод. Регрути су масовно бежали из својих јединица. Почетком октобра та појава стекла је озбиљан карактер, тако да је Министарство војно тражило од Министарства унутрашњих послова да предузме мере гоњења бегунаца на територији северно од Саве и Дунава. Као узрочници те појаве навођени су, поред осталог, — комунистичка пропаганда, зелени кадар и деловање страних елемената. То бежање из војних јединица крајем 1920. било је ипак нај-

⁴² *Građa II*, 233—4 (акт Стр. пов. БО бр. 952 од 26. X 1920).

⁴³ Lj. Milin, н. д., 23.

⁴⁴ РН 17. XI 1920, 2.

⁴⁵ РН 12. XI 1920, 2.

⁴⁶ РН 25. XI 1920, 1; 4. VII 1920, 4; 10. VII 1920, 2—3.

⁴⁷ *Социјалистичка зора* 27. XI 1920, 2.

⁴⁸ РН 29. X 1920, 2; 30. X 1920, 1; 10. XI 1920, 1; 11. X 1920, 2; 12. XI 1920, 1; 16. XI 1920, 1; 21. XI 1920, 1; 24. XI 1920, 1; 26. XI 1920, 2; 24. XI 1920, 1; 1. XII 1920, 2; 21. XI 1920, 1; 9. XII 1920, 1; 5. XII 1920, 2; 2. XI 1920, 1.

веће у случају Сремаца. Многи дезертери послужили су се искуствима која су стекли за време рата, — фалсификованим објавама за одсуство. Надзор над војницима при путовању на железницама и паробродима био је недовољан, а ни на страни жандарма није постојала довољна спремност за хватање дезертера.⁴⁹ По градовима у Срему, на пример у Земуну, било је случајева да су на зборовима узимали реч и војници комунисти, преносећи поздраве својих другова у униформи.⁵⁰

Јужно од Саве, у Ваљеву, под утицајем велике сељачке буне у Хрватској, једне јесење ноћи побунио се XVII пешадијски пук, чији је кадар махом био састављен од обвезника из котара Вараждин и Ведица Горица. Кадровци су напустили касарну и кренули ка Шапцу, желећи да се ту споје са осталим пуковима, чије је људство такође било састављено од младића из западних крајева. Ускоро је, међутим, ова колона била опкољена од режима лојалних трупа. Побуњеници из Ваљева нису били у стању да приме борбу, јер нису имали довољно муниције. Враћени су у касарне и сваки десети војник био је кажњен. Ова побуна била је пресурађена. Партијско руководство у гарнизону изјаснило се против превремене употребе оружја, желећи да се незадовољство младих војника због побуне у Хрватској уклопи у општи револуционарни покрет који се очекивао. Члановâ КПЈ у униформи нарочито је било међу војницима интелектуалаца у Бачком батаљону (девет чланова) и по војним радионицама, где су служили занатлијски радници. Група партијаца-војника ваљевског гарнизона била се повезала са Централним партијским већем преко комунистичког посланика Крсте Тачевића, који је често био у Београду.⁵¹

За прилике у Македонији има мање документације. Говорећи (8. априла 1921) о оправданости завођења „Обзнане“ министар унутрашњих дела М. Драшковић навео је да је у Македонији комунистички покрет узео такве размере да је довољна најмања варница па да цела држава буде захваћена пламеном револуције и разарања. Југ земље, према министру, био је преплављен тајним комунистичким терористичким организацијама; наводно преко 30 њих открила је полиција до краја 1920. године. За време процеса због видовданског атентата, на коме је тужба управо поентирала деловање терористичких организација КПЈ, није изнесен случај ниједне од тих идентификованих македонских илегалних организација КПЈ. То је запазио бранилац оптужених (иначе један од лево оријентисаних руководиоца Партије) Триша Кацлеровић, те је поставио питање: где је то обиље докумената о превратничким организацијама и њиховом терористичком раду из Драшковићеве црне торбе.⁵²

Под терористичким организацијама власти су до краја 1920 године обично подразумевале „црвену гарду“, црвене стражаре и

⁴⁹ Д. Албуљ, н. д., 70; Т. Миленковић, *Раднички покрет*, 244. — Приликом путовања возом 25. новембра 1920. из Пожере у Славонски Брод девет редова који су одлазили на капларски курс повели су разговор и о изгледима КПЈ на предстојећим парламентарним изборима; један Маџар био је мишљења да ће КПЈ после успеха на изборима преузети власт, те ће војници поћи својим кућама; том приликом отпевао је и једну противрпску песму; сва деветорица били су ухапшени и знатно касније суђени (*Време* 21. II 1922. 2).

⁵⁰ РН 9. XI 1920; Б. Луцић, н. д., 514.

⁵¹ D. Dužanec, *Акција војника у Ваљеву под утицајем сељачких бунa, Четрдесет година, Зbornик сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета I*, Београд 1960, 94.

⁵² *Видовдански атентат пред судом*, 223—4.

црвене редаре на зборовима и манифестацијама КПЈ. Ти „дрвени стражари“ нарочито су долазили до изражаја као осигурање приликом изборних скупштина и на гласачким местима. На једној таквој изборној скупштини одржаној (око 20. октобра 1920) у селу Опатовцу крај Вуковара, десетак тих стражара, упућених из Вуковара, сукобило се са радикалским батиначима који су покушали да тероришту сакупљени свет. У тучи је три стражара онеспособљено убојдима ножем и ударцима гвозденим штаповима; остали стражари и неки са збора претукли су потом сеоске кабадахије; тројица њих теже је повређено, од којих је један подлегао ранама. Ти „стражари“ били су и редари у једној поворци дугој пола километара, коју је Партија повела на манифестације 2. октобра у Вуковару.⁵³

Војници-дезертери после сељачке буне у Хрватској дошли су под непосреднији утицај дезертера из редова комуниста, којих је такође било у Славонији и Хрватској од октобра 1920. године. Један такав војни бегунац дошао је у Двор, првих дана октобра, те се распитивао колико у месту има добровољаца, да ли су наоружани и слично; имао је руску капу са бољшевичким знацима, те је власт претпостављала да је реч о каквом бившем повратнику из Русије, позваном на војну вежбу, који се интересовао о бившим добровољцима из Русије, како би сакупио своју герилску дружбу.⁵⁴ Два друга таква „буревесника“ дошли су 28. октобра у село Липово Брдо (котар Капела), те су у кући сеоског старешине (иначе Србина) сакупљеним житељима из суседства говорили, представивши се као бољшевици; рекли су да имају трупу од 20.000 људи, размештених у Мађарској, те да очекују да им сељаци неће сметати кад њихова колона буде прелазила преко Капеле; кад је један бачвар упозорио сељаке да не слушају те агитаторе, они су га претукли; били су у војној одори и при поласку су испалили хице у ваздух.⁵⁵ Дезертери котара Двор очекивали су преврат око 15. децембра. Иако је тада већ била позна јесен, они су се добро сналазили, па и кад би били ухваћени, успевали су да се отргну властима и побегну у непознатом правцу.⁵⁶

У појединим градовима Хрватске, на пример у Вараждину, ширене су, месеца септембра, гласине да се припрема генерални штрајк који би обухватио целу државу.⁵⁷ Као што се може закључити, све оно што се догодило у другој половини децембра 1920. припремало се знатно раније. У склопу тих припрема однос комуниста према оружаној сили био је наглашен: радничка штампа знатно је више писала о терору у војсци, о агитаторима а и на други начин лабављена је дисциплина у трупима, стваране су наоружане „дрвене гарде“, појачано је дезертирање обвезника позваних на вежбу и слично. У Хрватској повратници из Русије и Мађарске, изгледа самоиницијативно или само уз сагласност локалних партијских руководства, почели су залазити по селима, правилно схватајући да без сељака као савезника или бар неутралисаних могућих противника пролетерска револуција не може успети.

У то доба раднички покрет показивао је плиму и успон и у суседним земљама, што је такође било од значаја за радикализацију духова у Југославији. Нажалост, јуриши у револуцији нису успели

⁵³ J. Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 153—4 и 158.

⁵⁴ J. Paver, н. д., 392.

⁵⁵ *Domovina* (Сарајево) 3. XI 1920, 3.

⁵⁶ J. Paver, н. д., 434. — О хватању дезертера око Пакраца видети: S. Hrečkovski — M. Konjević, н. д., 53.

⁵⁷ Архив града Вараждина IV-4/258 од 10. X 1920.

ни у Италији (септембра 1920), ни у Румунији (октобра), Чехословачкој (децембра) ни у Немачкој (марта 1921). Можда је управо негативан исход поменутих покрета утицао на уздрживост руководства КПЈ и на устручавање да се загази у оружане акције, мада су масе већ добрим делом биле за то загрејане.

Опште незадовољство које је куљало на све поре друштвеног организма због низа нерешених социјалних и националних питања одразило се и у резултатима гласања на изборима за Уставотворну скупштину, 28. новембра 1920. Партија је у Хрватској и Славонији у својим изборним прогласима нагласила свој аграрни програм — одузимање велепоседничке земље и предаје ове сељацима. У једном таквом летку жупанијског изборног одбора КПЈ у Вуковару речено је да није довољно само гласати за Партију, „јер господа се никада неће драговољно покорити вољи радног народа“, него је потребно да се масе припреме за оружану борбу. Порука је била: „Због тога Комунистичка партија позива раднике и сиромашне сељаке да стварају и учвршћују своје комунистичке организације, и када богаташи буду на њих навалили, да отворено иступе против њих у борби прса у прса.“ Изборни апел објављен у листу *Нови свијет* инсистирао је на томе да све буржоаске странке воде освајачку спољну политику, што доводи од сталних сукоба са суседним државама; ратовима се, међутим, не могу решити национална и друга питања; због тога КПЈ на својим лецима стално истиче крилатицу „Рат рату. Мир међу народима!“. За један од тих плаката велики жупан сремске жупаније је јавио да позива народ на устанак.⁵⁸ То је свакако и био разлог што су велики жупани, на пример онај у Вараждину, тражили да се управним властима ставе на расположење војни ефективни, ако дође до демонстрација већих размера.⁵⁹

Власти у другом делу земље, у Македонији, мада су избори прошли у миру, биле су свесне да ће се порез моћи сакупити а обвезници упутити на војну вежбу тек пошто ојача војна сила; само оружаном снагом могла је бити угушена комунистичка агитација, уперена против војске и рада државних органа.⁶⁰ По Македонији и на Косову се у другој декади децембра веровало да ће у Хрватској и „Јужној Србији“ бити уведена војна диктатура. Пронесли су се и гласови да комунисти спремају атентат у Народној скупштини.⁶¹

Међу драстичније мере које је влада предузела средином децембра 1920. спадала је и Уредба о милитаризацији железница у случају штрајка. У жеку штрајка рудара она је (24. децембра) донела и Уредбу о поступку у случајевима нереда, штрајкова и побуна у рудницима.⁶² Тај низ мера заокружен је познатом „Обзнаном“ (29. децембра), којој је претходио штрајк рудара у Словенији и у Босни и најављен генерални штрајк у Београду.

Десет хиљада штрајкача у Трбовљу и суседним рудницима показали су велику радикалност. Они су, на пример, забранили управи рудника да постави стражу у рововима. На челу штрајка

⁵⁸ *Građa II*, 356—7 и 345 (12. X 1920).

⁵⁹ Архив града Вараждина IV-4/57—1920 од 18. XI 1920.

⁶⁰ АВИИ, IV/2—58—III, Пов, бр. 961, начелник тиквешког округа 15. XII 1920. команданту III армијске области; *Katardžiev*, н. н., 148.

⁶¹ Архив Југославије, Министарство унутрашњих дела, фасц. II, шифровани извештај Пов. бр. 1680 из Скопља од 16. XII 1920. и из Приштине 17. XII 1920. са Пов. бр. 1163.

⁶² А. Hadžirović, *Odnos vlasti prema revolucionarnom pokretu (1919—1921)*, *Vukovar 1920*, 131; *Građa II*, 366—7.

налазио се изабрани штрајкачки одбор, али су све послове одређивали лево оријентисани комунисти. Власници су покушали да глађу, тојест ускраћивањем апровизиције, натерају раднике на покорност. То им, међутим, није пошло за руком.⁶³ У знак солидарности, 21. децембра у штрајк су ступили и рудари Босне. У Креки су се рударима придружили и многи сељаци, који су извукли, поред старог сељачког оружја — вила и секира, и пушке које су донели из рата. Организатор штрајка у Креки био је насељени рудар из Словеније Карло Железник члан КПЈ, а председник синдикалне подружнице који је ишао на разговоре са дирекцијом а потом такође руководио штрајком Франтишек Ржезач (рудар родом из Чешке). Претходно је на збору рудара (17. децембра) изабрана једна делегација (у којој се налазио и познати комунистички првак тузланског краја Митар Трифуновић Уча) да од покрајинске владе у Сарајеву затражи ревизију уговора о платама. Председник покрајинске владе др Милан Сршкић припрему за штрајк означио је као бунт, те је изјавио да „влада има довољно машинских пушака да сачува ауторитет власти“. Кад је штрајк избио, покрајинска влада је обнародовала да ће радници који се не врате на посао до 24. децембра изгубити сва стечена права а да ће насељеници који су становали у радничким становима бити истерани из стана. Немајући илузије с властима, радничке породице су се саме, 24. децембра изјутра, по снегу, преселиле из државних станова и разместили по сељачким домовима у Хусино и другим селима. Влада у Београду је потом донела уредбу која је дозвољавала да се рудари до 50 година старости позову на војну вежбу — „за време док потребе буду трајале“. На општој скупштини штрајкача у воћњаку рудара Ружића 26. децембра закључено је: а) да се образују патроле које ће обилазити околину и пазити на долазак жандарма и полиције; б) да се одржи масовни збор рудара и да сваки понесе оружје којим располаже; в) да се штрајкачи супротставе полицији у случају да ова насилно покуша да протера рударе и њихове породице из села. Срески начелник Грудић је такође тога дана начинио план да његове оружане снаге обиђу Хусино, Липницу и друга рударска села, да покупе рударе и њихове породице, да их дотерају на станицу у Креку и да их одатле вазовима експедују на разне стране. Сутра дан жандарми су се поделили на три скупине, да поседну Хусино, Букињу и Липницу. У селу Хусину на ову експедицију маса је извршила напад, те су се жандарми повукли. При гоњењу ових, рудар Јуро Керошевић тешко је из пушке ранио једног жандарма, који је мало затим умро. Кад је констатован отпор, из Тузле је тога поподнева пошла колона војске од два батаљона и нешто топова, 50 жандарма и више десетина цивилних гардиста (наоружаних цивила националиста). Око поноћи Хусино је опкољено. У насеље су најпре ушли цивилни гардисти, но одмах су били нападнути и разоружани. Кад је наступила војска, штрајкачи нису пружили отпор. Целе ноћи трајало је терорисање радника и њихових породица. Биланс борбе је био: два рудара погинула у борби, један сељак набен мртван у шуми, четворина рудара умрлих од рана а од рана или последица телесних повреда умрло је следећих година још око 20 радника, од укупно 40 који су били теже повређени. У Зеници, Брези, Какњу, Љубији и другим босанским рудницама органи власти су применили уредбу о милитаризацији 25. односно 27. децембра.⁶⁴

⁶³ *Града II*, 366.

⁶⁴ Б. Букић—Сл. Биновић, *Хусинска буна*, Београд 1958, 26—43; Д. Марковић—Лј. Ристовић, *Pred nepriznatim sudom I*, Београд 1959, 146—65.

Мора се поставити питање како су рудари Креке били спремни да одмах извуку оружје (чак и пре уредбе о милитаризацији рудника), а затим нису пружили отпор војсци. Вероватно су схватили да за борбу са војском немају довољно снаге. Ипак, мора да су при ступању у штрајк били уверени или обавештени да ће Партија покренути масе на оружје и на другим местима.

У име подршке рударима Креке, у Београду је 28. децембра сазван велики збор на коме је веома радикално наступило председник КПЈ Павле Павловић. Изгледа да је вербална револуционарност тадашњег партијског руководства имала да компензира све дотадашње пропусте и савијање кичме пред противзаконитим налетима режима, почев од првомајских репресалија 1919. године. Тезе у Павловићевом говору биле су: не може бити помирења између радника и буржоазије; рудари ће радије изгинути него што ће допустити да буду милитаризовани; пошто радници имају савезнике могу ступити у борбу — „Борба је ту! Ко има срца у борбу“. Други говорник Живота Милојковић, у истом тону, кратко и резолутно је река: „Жртвовали смо у рату за капиталистичке интересе, жртвујмо сад за интересе радничке класе.“ У знак протеста због насиља владиних органа према рударима, на збору је проглашена једнодневна обустава рада за 30. децембар. На основу исказане револуционарности могао се стећи утисак као да се београдски пролетаријат налази пред оружаним устанком.⁶⁵

У току исте вечери министар унутрашњих дела М. Драшковић саставио је „велики плакат“, „Обзнану“. Пошло се од тога да су противдржавни елементи последњих дана припремили напад на државу и њене установе, користећи новац и оружје са стране. О агитацији међу војницима у „Обзнани“ је речено: „Покушавају да шире своју отровну пропаганду међу војском и жандармеријом, како би као у Русији срушили поред осталих и те стубове реда, и завели место њих тзв. црвену војску и црвену гарду, које продужују и данас, кад се цео свет смирује, ратове грађанске и међународне. „Последице „Обзнане“ су познате — деловање КПЈ је суспендовано, штампа КПЈ је обустављена а раднички домови су затворени. Партијско руководство Симе Марковића и Павла Павловића и овог пута је затајило и опортунистички погнуло главу.⁶⁶

Партијске масе крајем 1920. године показале су знатну борбеност и резолутност и на другим странама. На пример, кад су у Вуковар приспеле вести да ће из Београда стићи већа група врангеловаца, међу радницима се јавио револт. Одмах су покренути омладинци и „црвена стража“ да хитно обавесте све раднике Вуковара да ће 27. децембра у граду бити спроведен штрајк. Тога дана око 11 часова престала је производња електричне струје и почео је локални генерални штрајк. Колона од 300 радника пошла је ка железничкој станици Борову, која је дупке била испуњена светом који је протествовао и претио. Кад је воз преспео, С. Супанц и Јован Шипош који су били у Русији и знали су руски објаснили су врангеловцима да Вуковарчани не желе да се они наседе у њиховој средини. Жандармерија није употребила оружје, јер је Супанц обавестио представнике реда и закона да ће на ватру и радници одговорити ватром.

⁶⁵ РН 30. XII 1920, 1—2; Т. Кацлеровић, *Обзнана*, Београд 1952, 35—8. — На суђењу због видовданског атентата Т. Кацлеровић, као бранилац оптужених, био је мишљења да ће Павле Павловић одговарати због свог говора, али само по Закону о зборовима и удружењима (*Видовдански атентат пред судом*, 210).

⁶⁶ Т. Кацлеровић, *Обзнана*, 7—9, 39—44.

Због отпора воз се морао вратити у Даљ.⁶⁷ Масе су донекле наслектрисале и радничке вође, које су се почеле озбиљније бавити питањем револуционарне перспективе. На пример на састанку у Зеници 28. децембра, Михаило Тодоровић је изјавио како 1.800 комуниста путује државом и да је њих највише пошло у Сарајево; он је сматрао да је настала прилика за победу социјализма каква се неће указати за 50 година; ако војска и жандармерија имају оружје, имају га и радници; он је тада дао значајну изјаву да је војска у Србији и Хрватској уз комунисте, и да се само сигурно не зна расположење трупа у Босни.⁶⁸ За комунистичког команданта Београда у преврату наводно је именован Павле Павловић.⁶⁹

Са „Обзном“ сва та револуционарност требало је да ишчили.

V. Питање терористичких организација југословенских комуниста Индивидуални терор (јануар—август 1921)

„Обзнана“ је показала слабости КПЈ а не њену способност за преврат. Ту констатацију је учинио Триша Кацлеровић на сусењу због видовданског атентата; према њему, Партија се крајем 1920. године налазила у фази пропаганде и организовања а не у фази припремања отворених сукоба.¹ Иако је „бели терор“ настао одмах после публиковања „Обзнане“, опортунистичко руководство КПЈ није хтело да на насиље одговори оружаним ударом.² Ако има примера друкчијег реаговања на „Обзнану“, иницијатива у таквим случајевима долазила је од локалних организација Партије. У Загребу је дошло до манифестације, иако је она индигирана пре објављивања „великог плаката“, па је било и бацања каменица на органе реда у Тушканцу.³ Стјепан Супанц се одлучно изјаснио против пасивног односа према терору, те је настојао да се вуковарски радници одрже у борбеном расположењу; постоје сведочанства савременика о томе да је на састанку локалног руководства предлагао моментални пуч подметањем паклених машина; верујући у пролетерску револуцију, он је у измењеној ситуацији сугерирао да се од 200 „дрвених стражара“ образују „револуционарне борбене групе“ које би вршиле разне борбене задатке — спречавање хапшења, премлаћивање конфидената, осигурање илегалних састанака, нападе на полицију и жандарме ради ослобођења ухапшених и сл. Супанц није успео да оствари своје предлоге, јер је већ 1. јануара био убијен, кад је настојао да избегне хапшење после једног илегалног састанка руководства.⁴ И један члан Партије у Мачванском Причиновићу употребио је оружје да се (7. јануара 1921) избави хватања од стране жандарма, после чега је настала пуцњава и стрка у селу.⁵ У Новом Саду планиран је локални генерални штрајк, па је чак изабран и

⁶⁷ J. Cazi, н. а., 158—60; Đuro Jovanović, *Sprečeno useljavanje belogardejaca u Vukovar; Četrdeset godina I*, 37; *Grada II*, 318—20.

⁶⁸ K. Isović, н. н., *Glasnik VIII—IX*, 473—4. — Ту изјаву је поменуо Драшковић у одговору на интерпелацију 18. априла 1921; додао је само још да је и војска у Војводини била уз комунисте (стр. 13).

⁶⁹ *Самоуправа* 1. I 1921.

¹ *Видовдански атентат пред судом*, 221—2.

² J. Cazi, *Vukovar*, 165—6 и 173—4.

³ *Grada II*, 376; Sl. Svetković, *Pojava individualnog terora kod mladih jugoslovenskih komunista 1921. godine, Istorija XX veka*, књ. VII, Beograd 1963, 459.

⁴ J. Cazi, *Vukovar*, 166—8, 169—70; *Grada II*, 375—6.

⁵ П. Јосић, нав. рукопис, 103.

штрајкачки одбор, али је ту иницијативу спречило централно партијско руководство.⁶ У Котору се (11. јануара) сазнало да се 800 наоружаних комуниста, које је организовао Грбљанин Бошко Радановић, спремају да нападну на затвор, ако власти за три дана не би пустиле из тамнице њиховог Радановића.⁷ У Злоту (крај Бора) комунисти су, по објави „Обзнане“, склонили књиге своје организације; жандарми су приликом претреса просторија ипак нашли једну заосталу књигу под насловом „Долазак бољшевика на власт“, у којој су забележена имена људи који су се највише истицали у борби против комуниста; због те „дрне књиге“ ухапшен је цели управни одбор организације. Бор је и у условима режима „Обзнане“ био активан, те је у њему био вођен штрајк рудара од 10. маја до 4. јуна 1921. године.⁸

Грађанска штампа се после објављивања „Обзнане“ није много бавила питањем комунистичког рада у војсци и припремањем преврата. Доношењем сензација највише су ситне и крупне грађане кљукале загребачке *Новости*, које су писале о инструкцијама из Москве, о везама КПЈ са комунистичким организацијама у Бугарској, Мађарској и Румунији, о радио-станици на Бањници (код Београда) о огромним свотама новца из Русије, о београдским телефонисткињама у служби комуниста, о официрима чак Краљеве гарде на вези са комунистичким пуџистима итд. Према томе листу, „преврат је имао почети са штрајком рудара у Трбовљу“, а сам удар настао би запоседањем телеграфских и телефонских централа у Београду и убиством М. Веснића, М. Драшковића и још двојице министра па и самог регента.⁹ То питање није било много привлачно ни после дискусије у Уставотворној скупштини априла 1921. него тек после атентата на регента Александра и министра Драшковића. Од београдских листова најактивнији у том погледу били су *Политика* и *Правда*, тојест листови под утицајем Демократске странке. Још у последњој декади априла 1921. *Правда* је запазила да комунистички посланици у разним деловима земље, а нарочито у Босни, шире летке у којима оштро нападају владу и уставни поредак у држави. Лист је писао да су неки пелагићевци, као Михаљ Вич, оптужени да су из Мађарске примали новац, посебно за агитацију у војсци, и прокламације упућене војсци из Печуја. *Правда* је упозоравала да се од комунистичких атентатора чувају војни објекти, као у време рата. Један повратник који је завршио војни курс у Москви испричао је како су инструктирани и о томе како се војници привођавају на бекство; курсистима је, наводно, старешина школе Кодрња саопштио да ће оружје добити преко Бугарске, а да се за све потребе обраћају локалним средиштима револуционарне организације у земљи или центру у Бечу. По неким гласинама, најјаче снаге из Совјетске Русије имале су да дођу у Југославију тек у другој половини 1921. године.¹⁰

Тужени комунисти и њихови браниоци на процесу због видовданског атентата тврдили су, игноришући незакониту „Обзнану“, да

⁶ Видовдански атентат пред судом, 61.

⁷ Р. Николић, *Суђење предатним комунистима*, Бока 1. IX 1972, 8.

⁸ С. Босиљчић, *Раднички покрет у Бору и околини 1903—1941*, Београд 1959, 38—7.

⁹ *Novosti* (Загреб) 3. I 1921, 1; *Grada II*, 377; J. Cazi, *Vukovar*, 164—5.

¹⁰ *Правда* (Београд) 24. V 1920, 2; 15. VII 1921, 1; 17. VII 1921, 1; 28. VII 1921, 1; 21. IX 1921, 2; 25. IX 1921, 2. — Лист је ипак реаговао на ружну појаву да војници као служавке вуку кошаре поред официра нерадника (14. IX 1921, 3; 27. XII 1921, 2; 13. IX 1921, 1).

1921. године рад није био илегалан него је само препоручивана обазривост члановима Партије да избегну сувишна гоњења, тојест да је тај рад постао само прикривен.¹¹ Стварно, један део чланства био је привремено ошамућен и без става (колебљивци), један део је очекивао да ће рад посланика у Скупштини утицати на опозивање „Обзнане“ (опортунисти), један део је одмах почео да се пасивизира и напушта ризикантну класну борбу (Партији туђи елементи), а прави комуниста дотадашње КПЈ (леви бивши социјалдемократи, омладина, бивши педагићевци и повратници из Русије, САД и Америке) одмах су помишљали на наставак борбе илегалним организацијама, предлаганим од Коминтерне и пре „Обзнане“. Прелазак у илегалност посебно је био карактеристичан код скојевских организација, јер међу скојевцима је најмање било илузија да се легалним средствима и у Скупштини може издејствовати повлачење „Обзнане“. У Сарајеву је већ јануара 1921. образован илегални Обласни секретаријат СКОЈ-а. Стари бољшевик и педагићевац Никола Ковачевић је одмах после доношења „Обзнане“ позвао београдске студенте комунисте, пореклом из Црне Горе и Херцеговине, на илегалан састанак. те их је упознао са начинима илегалног деловања. У Загребу су управо у одсуству партијских руководиљаца, скојевци и неки чланови Партије почели да формирају илегалне десетине, тако да је за свега 15 дана основано око 20 таквих десетина које је на вези држао Фрањо Пушкарић; у очекивању директива из Београда, те загребачке десетине бавиле су се растурањем летака, исписивањем парола по зградама и другим „ситним“ радом илегалних комунистичких организација. Нешто касније такве илегалне скојевске групе јавиле су се и у Љубљани (чији су представници маја 1921. одржали и конференцију) и у Мостару. Илегалне омладинске скупине постојале су почетком 1921. и у појединим деловима Београда. Фебруара 1921. Рудолф Херцигоња (познати националиста и атентатор из времена Аустро-Угарске и каснији комуниста) приступио је образовању терористичке омладинске групе под називом „Црвена правда“. На челу те организације поред Херцигоње налазили су се Родољуб Чолаковић и Јанко Мишић. „Црвена правда“ је поред група у Загребу имала и групицу у Бијељини, а била је повезана са сличним елементима у Београду, чије је окупљање било независно од „Црвене правде“. Левичари у ЦККПЈ знали су да Херцигоња „петља“ с омладинцима, а организацију илегалних скојевских група сами су помагали.¹² Разуме се, илегалне омладинске организације не треба поистоветити са групама које су неговале култ индивидуалног терора, сматрајући да се само њиме нешто може учинити, па чак и да се одстрање режим „Обзнане“.

Ако је цело вођство КПЈ било изненађено „Обзном“, никако се не може рећи да је то руководство на исти начин било изненађено атентатима у лето 1921. године. Већем делу левичара у Партији било је познато да постоје извесне групе (у Војводини, међу омладинцима) које су сматрале да на бели терор треба одговорати црвеним терором;¹³ извесни чак највиши руководиоци Партије (Ф. Фили-

¹¹ Видовдански атентат пред судом, 49—50 (Милош Требињац), 38—40 (Никола Ковачевић). — О суђењу видети и: D. Žilić, *Vidovdanski proces protiv KPJ, Naše teme* (Zagreb) IV/1959. — О дискусији у Скупштини видети: *Стен. бел. Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине СХС*, књ. I, Загреб 1922, стр. 2, 3, 11, 13, 18, 24, 25, 26, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 41; К. Новковић је 29. јула дао оцену да је у хаотичном стању 1919. и 1920. било могуће правити локалне пучеве (Исто, 32).

¹² S. J. Svetković, н. н., 458—9, 460, 461, 465; R. Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju I*, Zagreb 1964, 146—95.

¹³ М. Николић, *КПЈ од Видовданског устанка до доношења Закона о заштити државе, Токови револуције V*, Београд 1970, 315.

повић, В. Ђопић, М. Требињац, Ж. Милојковић) знали су и за пре-преме атентата.¹⁴ Просто је апсурдно кад се још данас уопштено сматра да су атентати 1921. године настали једноставно као резултат појединачног реаговања оних који су због своје марксистичке неизграбености видели решење у индивидуалном терору. Та „непосредна акција“ била је индивидуална само с обзиром на начин избегања, али је иза ње стајала организована група, повезана са највишим руководиоцима који су њено деловање прећутно прихватили, неочекујући ништа нарочито од загрејаних младих људи. Разуме се, било би нетачно и политички провидно оптужити цело партијско руководство а преко њега и КПЈ за атентате. У сваком случају база тзв. црвеног терора била је много шира него што се то претпостављало.¹⁵ То потврђује свако ново истраживање, иако су спроводници таквог курса, због оновремених и каснијих негативних оцена, и данас недовољно говорљиви и отворени. У ствари, већ марта 1921. постојала је у врховима КПЈ оформљена левица, која се није слагала са званичном политиком Партије, оличеном у линији Симе Марковића.¹⁶ Та левица била је за масовни илегални рад.

Погрешна је (јер уопштена и неконкретно утврђена) и теза да је индивидуални терор у условима КПЈ 1921. године значио непознавање изворног марксизма (јер су за припремане атентате знали управо најбољи тадашњи југословенски марксисте) и израз немоћи и беде Борбени илегални рад КПЈ почивао је на чињеници да „Обзнана“ није сломила револуционарну снагу Партије, што је тачно оценила и II конференција КПЈ (у Бечу, јула 1922). Не само што је посланички комунистички клуб радио и даље као легална партијска инстанца све до августа 1921, него је Партија делимично успела да одржи потребан контакт са масама, због чега је влада већ маја 1921. била принуђена да одобри обнову синдикалних организација; брза регенерација синдикалног покрета најбоље показује да је „Обзнана“ промашила циљ.¹⁷ Не само Стјепан Супанц или Никола Ковачевић,¹⁸ повратници из Совјетске Русије, него и многи обични партијци, нарочито омладинци, веровали су у револуционарну перспективу и осећали су снагу и решеност у својим редовима да се иде на оружану конфронтацију са буржоазијом и режимом; ови су у међувремену стабилизовани, али је њихова владавина ипак почивала на стаकеним ногама и од почетка свог постојања била је бременита разноврсним противречностима, битним за егзистенцију нарочито младог грађанског друштва после октобарске револуције. Није „Обзнамом“ све изгубљено, него је чак нешто и добијено: а) Партија се ослободила сапутника и туђих елемената, па и своје лабаве организације, социјалдемократских неизживљености и идеје о револуционарној спонтаности; б) тек удар режима натерао ју је да приђе масовном стварању илегалних организација, што је био први услов будућности као револуционарне авангарде радних маса

¹⁴ Т. Milenković, *Vukovar 1920*.

¹⁵ Видети мишљење Р. Херцигоње да су поред омладине и неких чланови партијског вођства расположени за индивидуални терор и да се та „струја“ не може сматрати малобројном фракцијом (Р. Colaković, н. д. I, 151); Т. Milenković, *Vukovar 1920*, 304.

¹⁶ Т. Milenković, *Vukovar 1920*, 229.

¹⁷ Ј. Vršinaс, *Rad i zaključci Prve, Druge i Treće konferencije KPJ, Istorija XX veka*, knj. I, Beograd 1959, 214.

¹⁸ Т. Milenković, *Vukovar 1920*, 299 (веровао је не само у социјалистичку револуцију у Југославији и Европи, него и у победоносни поход Црвене армије према Западу); Д. Кесић, *Revolucionarni radnički pokret*, 416.

у тадашњим условима Југославије. Ништа се не губи, а да се нешто и не добије!

У току првих пет месеци 1921. године одржано је само у Новом Саду 7 или 8 илегалних састанака партијског и синдикалног руководства, на којима се расправљало и о структури илегалног партијског рада, који је у Војводини тада био прилично добро организован. Илегалних партијских ћелија („тројки“) било је само у Новом Саду око 40.¹⁹ Левичари у највишем руководству сасвим су тачно запазили могућности револуционарног рада посебно у Хрватској, где је било заострено не само сељачко него и национално питање, те су Ф. Филиповић и В. Ђопић покушали да комунисте сељаке из Шумадије употребе као агитаторе у Хрватској.²⁰ Ту је сељак, чак и у крајевима који никад нису били зеленокадерски, располагао оружјем, а за време „преврата“ 1918. године осмелио се да подигне руку на оно што је припадало држави.²¹

Иако је министар М. Драшковић одржао у Уставотворној скупштини филипику против КПЈ а у одбрану „Обзнане“, у којој је о раду југословенских комуниста у војсци говорио као о нечем прошлом,²² ипак је команда II армијске области уочи 1. маја 1921. наредила приправност.²³ Првога маја 1921. у Нишу су боравили комунистички народни посланици Милан Недић и Душан Цекић, који је дошао из Бугарске и са собом донео брошуре и мајски проглас Коминтерне, који су растурани по башти кафане „Македонија“.²⁴ Са балканске конференције Цекић је, поред материјала конференције (резолуција, упутство за рад) носио и новац из потпорног фонда за рад комунистичке групе Грчке и Албаније. Уз помоћ комуниста у Пироту, поменути материјал и новац није пао у руке полиције која је преузела Цекића, него су му пренети и предати у Нишу.²⁵

Цекићев боравак у Бугарској, изгледа, указивао би да је била тачна она изјава коју је члан новосадске организације Јожеф Мојзеш дао под батинама да је одржана једна нарочита конференција у Бугарској и да је на њој израђен подробен план за почетак акције. Та конференција у Бугарској била би одржана 27. априла 1921. Ту је, наводно, одлучено да се крене с атентатима на регента и Народну скупштину и да се предузму кораки да се војска наведе на непослушност и тиме неутралише. Према одлукама од 27. априла Централно партијско веће било је дужно да образује терористички одбор не само у Новом Саду него и у четири друга средишта у земљи — у Скопљу, Сарајеву, Загребу и Љубљани; сваки од ових регионалних комитета имао је да формира своје полодобре у мањим

¹⁹ Т. Милековић, *Vukovar 1920*, 298—9.

²⁰ М. Николић, *О раду Клуба комунистичких народних посланика од Обзнане до атентата на регента Александра, Токови револуције VI*, Београд 1971, 202.

²¹ Видети примерице: Хисторијски архив Дубровника, Окружни суд у Дубровнику, Казнени пријавни списи, Бл. 8/21-3, Бл. 22/21-7, Бл. 40/21-4 и друге предмете. — За то време Сима Марковић је са скупштинске трибине у старом стилу социјалдемократског антимилитаризма дизао глас да радници и сељаци Југославије више неће рата (*Стен. бел. Устав. скупштине* 18. IV 1921; М Николић, *Токови револуције VI*, 208.

²² *Стен. бел. Устав. скупштине*, књ. I, ред. састанак 8. IV 1921, 7—13.

²³ S1. Нгеџковски, *Историјска*, 37.

²⁴ М. Николић, *Токови револуције VI*, 198.

²⁵ П. Козић, 1920—29. *Пиротски комунисти од „Обзнане“ до издаје, Пирот 1957*, 24—5. — У Пироту су, 1924. године, по аранжману неких комуниста, израђиване бомбе (*Исто*, 26—7).

местима, посебно у Нишу, Крагујевцу и уопште у Србији. Мојзеш је, наводно, признао да су тих пет комитета постављени на ноге, али је додао да Централно партијско веће није било сигурно да ће они радити одмах како треба, те је одлучило да најпре активира само одбор у Новом Саду, као најближи Београду.²⁶

Неке чињенице као да би сведочиле у прилог Мојзешовом признању о састанку у Бугарској. Иако су илегалне организације у Војводини образоване одмах после „Обзнане“ (а вероватно их је ту било и пре краја 1920, нарочито оних са пелагифевцима) и мада су идеје о „дрвеном терору“ биле у Војводини врло распрострањене,²⁷ ипак је процес стварања терористичких организација почео тек маја месеца.²⁸ Полиција је ишчаккала и податак да је почетком маја 1921. одржана наводна конференција „терориста“ у селу Меленцима (северно од Зрењанина), на којој су учествовали делегати свих терористичких организација КПЈ, као и неки представници илегалних подобора из Сарајева, Загреба и Сплита; према тврђењу полиције, конференцију је сазвао народни посланик Никола Ковачевић ради споразума о отпочињању једновремене акције свих актива у земљи.²⁹ Пошто иследни органи нису сакупили довољно материјала за наводну врло значајну конференцију од 27. априла у Бугарској, у оптужници је алудирано да је наредба о терористичким организацијама стигла из Беча (где је деловао један комитет Коминтерне за везу и са Југославијом и КПЈ, састављен од југословенских интернационалиста, крвне браће пелагифеваца).³⁰ Директиве из Беча било је лакше идентификовати и без признања изнуђених под батинама. У трећем броју Ослобођења, листа који је југословенска комунистичка емиграција издавала у Бечу те илегалним каналима убацивала у Југославију, појавио се тада и непотписан чланак „Комунистичкој омладини!“. У њему је образлагано: сила против силе, терор против терора; буржоазија је разбојнички напала — напад јој треба и узвратити; режим је почео терором одозго — мора му се одговорити терором одоздо.³¹

Не треба сумњати у то да су после „Обзнане“ (па и пре ње!) врло бројне партијске организације располагале као организација и је оружјем и муницијом (не узимајући у обзир наоружање које су поседовали за личну одбрану поједини чланови тих организација). На пример, на тавану и поред виле у којој је становао одборник смедеревске општине комуниста Солдатовић нађено је право мало слагалиште артиљеријске и заостале немачке пешадијске муниције; после атентата на регента, он је почео да се ослобађа тога стрелјива, те је четири сандука бомби бацио у суседну виноград; власти су претпоставиле да је до муниције дошао преко стражара Македонаца.³² Оружја, набоја и експлозива било је свуда, а посебно у кому-

²⁶ Политика 8. VII 1921, 2; Lj. Milin, н. д., 126. — Иако састанак од 27. априла 1921. није ушао у оптужницу, о то питање се Т. Каплеровић очешао и то тражећи да се изнесе рад терористичке организације не само Новог Сада него и других, пре свега индустријских центара; он је тврдио да је организација из Новог Сада изведена на суд само зато што је у Новом Саду живео атентатор Спасоје Стејић (*Видовдански агентат*, 223, 228).

²⁷ Т. Milenković, *Vukovar 1920*, 302—9, 304.

²⁸ Политика 23. VII 1921, 2; М. Николић, *Токови револуције V*, 312.

²⁹ Lj. Milin, н. д., 132.

³⁰ *Видовдански агентат пред судом*, 257.

³¹ Т. Milenković, *Vukovar 1920*, 304.

³² Политика 28. VII 1921, 2; *Самоуправа* 31. VII 1921.

нистичким општинама. Код једног радника родом из Хрватског Приморја у селу Остружници (крај Београда) откривен је велики број бомби и експлозива (али и уредна дозвола за поседовање оружја!), што је, наводно, било намењено за атентат на регента кад се врати из Француске.³³ У Тузли је такође полиција ушла у траг разном оружју и муницији у поседу комуниста.³⁴ Код једног комунисте из Стариграда (Далмација) налазила су се закопана два сандука метака.³⁵ Приликом претреса код истакнутијих партијаца у Котору као и у тврђави Св. Иван установљени су оружје, муниција и три килограма експлозива.³⁶ На железничкој станици Сушнице (крај Вараждина) и на прузи Цапраг—Блински Пут украден је јула 1921. односно неколико недеља раније, динамит.³⁷ Из материјала у вези са видовданским атентатом а из централе КПЈ у Бечу добијен је податак о магацину оружја у Београду (у подруму зграде бр. 16 у улици краља Александра); то складиште је одмах испражњено, тако да полиција није ништа нашла.³⁸

Приликом истраге Ковачевић-Стејићеве из Новог Сада констатовано је да поседовање бомби и пушака није представљало никакву изузетну појаву. Неколика лица била су ангажована набавком и ускладиштењем пушака и бомби (револвером је мање-више сваки располагао), али неког сталног магацина није било. На једног од њих, Јожефа Мојзеша, емигранта из Мађарске, набачено је у истрази да се нарочито бавио куповином бомби од војника, и већ 1919. године. Пољопривредни радник Лајош Чаки, по свему, важио је као оружар, који је примљене бомбе чувао и издавао по налогу вође групе. Људи тога круга такође су дошли до уредних дозвола за ношење оружја. Бомбе су делимично добијене и од члана терористичке групе у Београду М. Маринковића.³⁹ Са неколико бомби и револвера, купљених на разне начине располагала је и омладинска омладинска група „Црвена правда“ у Загребу; неки од тих младића покушали су да сами конструишу паклену машину.⁴⁰

Истражни материјал у вези с атентатом на регента Александра и написи у штампи, нарочито у *Политици* у вези с том истрагом⁴¹

³³ *Политика* 29. VII 1921, 2.

³⁴ Исто, 24. VIII 1921, 2.

³⁵ Исто, 15. VII 1921, 2.

³⁶ Исто, 17. VIII 1921, 3. — Поводом хапшења Адолфа Мука претресен је у ноћи између 9 и 10. августа Раднички дом у Котору, те је испод једне помичнедаске у поткровљу, очигледно тако посебно удешене, нађено мало скровиште пушака, метака и другог лаког оружја. Оно је, наводно, раније добијено од једног италијанског војника, Део наоружања (са једном машинском пушком) био је сакривен по разним кућама односно под тврђавом Св. Иван. Набавку и налоге о склањању оружја давали су најпознатији комунистички прваци у месту (Историјски архив Котора, бр. 270/1921, Р. Николић, н. н., 1. IX 1972, 8; 1. VII 1972, 10).

³⁷ Архив града Вараждина, IV-4/235 и 4/129-1921.

³⁸ *Видовдански атентат пред судом*, 105—6.

³⁹ Исто, 33, 96, 101, 102—3, 21; *Политика* 3. VII 1921, 1; 4. VII 1921, 2; Лј. Милин, н. д., 129. — *Политика* (8. VII 1921, 2) је донела вест о некој гданој закопаној мини која је требало да буде употребљена за минирање моста на Сави код Босанског Брода. На постојању те страшне мине инсистирао је бранилац Св. Гребенац (*Видовдански атентат пред судом*, 182).

⁴⁰ Р. Џолаковић *Kazivanja I*, на више места.

⁴¹ Видети: *Видовдански атентат пред судом*, 5—6, 6—7, 7, 8—9, 14, 21, 22, 105, 112, 76, 194, 195, 254—5, 255—6, 273—4, 277; *Политика* 1—5. VII 1921; 12. VII, 16. VII, 27. VII и 30. VII 1921; Лј. Милин, н. д., 97 и 302, 110 и 123; Т. Миленковић, *Vukovar 1920*, 302—3.

такви су да је на основу њих тешко што сигурније закључити. Саслушања пред иследницима било је више (само осам Стејићевих различитих саслушања и три верзије о атентату у признањима других); често су ухапшени намерно тако говорили да заведу истрагу односно да погрешним подацима на суду компромитују општу трезвеност иследника; подацима најконкретнија су саслушања учињена после тешких батина и у полусвести. Атентат је непосредно извела терористичка организација бивших пелагићеваца и њихових пријатеља који су јуна 1921. године живели у Новом Саду и Београду, а на челу групе можда се налазио обућарски радник из Ужица Илија Лазаревић. Главни инспиратор и организатор „дрвеног терора“ био је познати повратник из Русије пелагићевац Никола Ковачевић, повезан са Ф. Филиповићем и В. Попићем. Његов први помоћник у Новом Саду био је Спасоје Стејић, с којим се познавао још из одеског Добровољачког корпуса. Како су текле припреме за атентат, да ли је Стејић био у Бечу и какву је улогу могла имати бечка централа и уопште иностранство, да ли је одржан састанак 26. јуна 1921. у кући Палинкаша (на чему је толико инсистирала оптужница и да ли се може примити да је тај састанак одржан 1919. године), да ли је језгро Ковачевићеве групе у Новом Саду постојало и пре маја 1921, тамо од вуковарског конгреса, да ли је можда М. Маринковић имао везе са неким официрима црнорукцима, какав је био став Филиповића и Попића према Ковачевићевом завереничком раду, да ли је атентат 29. јула требало да буде сигнал за општи оружани наступ терористичких а затим и илегалних организација КПЈ — тешко је данас установити.

У сваком случају регент Александар био је стара мета разних револуционарних елемената још од првих месеци 1919. године. Ковачевић је први пут набацио могућност ликвидације регента већ јуна 1920. Према томе, атентат није могао бити неки знак револта или демонстрације због насиља насталог „Обзнаном“, тим пре што је режим примењивао насиља у нешто мање акутном виду према комунистима већ од првомајских празника 1919. године. То је, дакле, била давнашња испланирана жеља пелагићеваца. Илегална руководећа тројка (Ф. Филиповић, В. Попић, Н. Ковачевић) несумњиво је знала а преко Ковачевића можда је стварно и руководила припремама за атентат. С тим у вези они су се морали и састати да се непосредно договоре о свим моментима, непосредно пре извођења акције.⁴² За историју је без икаквог стварног значаја да ли је то било баш 26. јуна у Новом Саду.

Постојале су индикације и о другим стварима или наводним атентаторима прве половине 1921. године — о неких пет Босанаца и о двојици бољшевика који су стигли из иностранства.⁴³

Исто је тако несумњиво да је постојала идеја, маја 1921, да Сп. Стејић баци бомбу у Уставотворној скупштини. Он је уредном пропусницом 10 и 25. маја долазио у Скупштину и задржавао се у комунистичком посланичком клубу. Наводно постојао је план да се атентат изведе тако што би Стејић бацио неколико бомби, пошто се посланици КПЈ повуку из сале а светло се прекине.⁴⁴ Још 8. априла 1921. министар Драшковић је у свом познатом говору навео да постоји поуздан податак из једне стране земље да они који су испоручили поуздану машину употребљену у румунском парламенту били

⁴² Lj. Milin, н. д., Т. Milenković, *Vukovar*, 303—4; М. Николић, *Токови револуције V*, 313.

⁴³ Архив града Вараждина IV-4/20 и 4/281-1921.

⁴⁴ *Видовдански атентат пред судом*, 26; *Политика* 1. VII—3. VII 1921. — Пропуснице су добијали и други комунисти: АРП, МГ-СУОР, бр. 56 (Светозар Бекташ).

су спремни да такву убојиту справу дотуре и за југословенску конституанту.⁴⁵ Најзад, и најмлађи чланови загребачке „Црвене правде“, без икакве везе са Новосабањанима, дошли су на идеју да се посланици са галерија за публику просто саспу бомбама; због тога је Р. Херцигоња и одузео бомбе дате тим омаадинцима на чување.⁴⁶

Изгледа исто тако несумњиво да је новосадска група појачала своју агитацију међу војницима у време припрема атентата (и вероватно шире планираног оружаног обрачуна). Треба претпоставити да је у новосадском терористичком кругу ипак морала постојати каква-таква подела рада и да су се неки његови чланови „специјализирали“ за рад међу војницима, о чему би можда сведочио деловање Л. Манојловић. Уосталом, у томе су бивши пелагићевци већ имали више од две године искуства у Југославији а вероватно нешто и у Русији; Наводна секција за дезорганизацију војске имала је задатак да се приближи не само младим војницима него и подофицирима и официрима, не би ли код њих изазвала незадовољство због постојећих тешких и неуредних прилика а тиме и против режима. Због недовољно обазривог раздраживања војника против њихових старешина у једној новосадској кафани Михаљ Вич је добио батина и најурен је из локала. *Политика* је навела разне методе агитације — поред живе речи, обично за кафанским столом и уз другарску чашу, и слање писама тобоже од родбине у којима су се описивале тешке домаће прилике.⁴⁷ За рад с војском било је, наводно, предвиђено и неко женско друштво („копче“), чије су чланице имале задатак да преко склопљених познанства с војним лицима набављају оружје и муницију, да долазе до информација о стању у војсци, па чак и да обезбеђују новац за остали део организације.⁴⁸

Питање индивидуалног терора нашло се и пред пленумом Централног партијског већа, одржаном 2. и 3. јуна 1921. Пленум је прихватио одлуке II конференције балканске комунистичке федерације о образовању револуционарног пролетерског и сељачког фронта. Инсистирало се да се убрза рад на стварању илегалне партијске организације. Занимљиво је да је предвиђено да може доћи до хапшења чланова Извршног одбора, те је изабран такозвани Заменички извршни одбор Централног патријског већа (Т. Кацлеровић, К. Новаковић, М. Пијаде) и људи који су посебно били задужени за везу са партијским центром Хрватске и Словеније.⁴⁹ Пленуму је присуствовао и новоизабрани обласни секретар из Новог Сада Бирило Колачек, који је учествовао само првог дана рада, а већ сутрадан одржао је састанак у Новом Саду, на коме је поднео извештај о току рада пленума. На пленуму је посебно било речи о створеним групама за извођење индивидуалног терора, те је констатовано да су готово све организације у Војводини дошле под утицај поменутих струје, што представља велику опасност за КПЈ. Било је закључено да већина чланова Извршног одбора обиће војвођанске организације, те да се сузбију поменути тенденције. Вероватно је управо о томе одмах реферисао Колачек својим друговима и истомишљеницима.⁵⁰

⁴⁵ Стен. бел. Устав. скупштине, 8. IV 1921.

⁴⁶ Р. Солакović, *Kazivanja I*, 157.

⁴⁷ *Политика* 16. VII 1921, 1 и 24. VII 1921, 1—2.

⁴⁸ *Видовдански атентат пред судом*, 99; *Политика* 3. VIII 1921, 2.

⁴⁹ Ј. Врџинас, *Рад и закључци*, 237; *Преглед историје СКЈ*, 81.

⁵⁰ Т. Милenković, *Vukovar 1920*, 302. — Видети и: *Sl. Svetković*, н. н., 192.

Занимљиво је да се Душан Цекић, који је пред први мај био у Бугарској, одмах после атентата изгубио из Скопља. Полиција је претпостављала да је прешао у Бугарску.⁵¹

После „Обзнане“ у неким крајевима земље поједини комунисти с оружјем су прешли у илегалност. Илегално су, на пример, живели неки повратници упућени из Совјетске Русије са задатком да помогну припреме револуције у Југославији.⁵² Народни посланик из Бање Луке Јаков Ластрић саопштио је својим истомишљеницима да је набављен апарат за хватање телефонских разговора војних и цивилних власти. Из Печуја месеца јуна 1921. експедовани су у Војводину леци комунистичке садржине, уперени против регента, војске и целокупног државног уређења. Неки комунисти Великог Бечкерека још почетком јуна говорили су да су војска и полиција наоружани само парадно и једна бомба бачена међу њих изазвала би панику. Такво осећање супериорности (ако то није био остатак раније вербалне револуционарности) можда је и био разлог што су војне старешине у Војводини, на основу наређења министра војног, тражиле од цивилних власти предузимање мера предострожности у време изгласавања Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави.⁵³ Иначе, још јануара 1921. министар војни тражио је од команди и жандармерије да се комунистичка зараза отклони из редова војске, како се не би срушила њена дисциплина и морал.⁵⁴ Из војне службе уклоњени су војни мајстори и чиновници који су припадали револуционарним синдикатима.⁵⁵

После јунског пленума интензиван је рад на формирању илегалних организација, што је на многим местима значило и обнову партијског рада уопште, али и јачање тенденције индивидуалног терора.⁵⁶ Штавише, јула и августа 1921. као да се подигао морал комуниста нарочито у тзв. пречанским крајевима. То је значило и појачан рад међу војницима. Првих дана августа, на пример, ухапшен је један Хрват, официр у ваздухопловној команди у Петроварадину који је за време одсуства код своје куће у Теслићу (Босна) развио велику пропаганду против постојећег уређења војске, причајући да у њој владају глад и терор, што води распадању војне организације.⁵⁷ У Војводини су, августа 1921, трагали за тројицом који су, наводно, намеравали да руше мостове на Сави.⁵⁸ Полиција је лансирала и вест да је у Сарчи (источно од Зрењанина) идентификована разбојничка банда од 150 Румуна, од којих су многи били познати комунисти а која се бавила разбојништвима да би се дошло до новца.⁵⁹ На путу из Новог Сада за Темерин јелне августовске ноћи пуцано је на стражара пред магацином оружја и муниције, свакако да се дође до наоружања; стражар, иако рањен пушчаним метком, био је у стању да одврати ватром, на што су ускоро до-

⁵¹ *Политика* 30. VII 1921, 2.

⁵² *Zbornik Historijskog arhiva u Karlovcu I*, Karlovac 1969, 515 (солвнски добровољац Дане Дасовић — илегалца у Љубову), 648 (повратак Манета Кораћа и Мила Гутеше).

⁵³ Д. Албуљ, н. д., 118, 155, 169, 171. — Још крајем јула тражено је обезбеђење саобраћајних објеката, водовода и хране (Исто, 172).

⁵⁴ Д. Албуљ, н. д., 95.

⁵⁵ Д. Кесић, *Revolucionarni radnički pokret*, 407 (војна гаража у Петроварадину).

⁵⁶ Ј. Саз, *Vukovar*, 177 и 174.

⁵⁷ *Политика* 3. VIII 1921, 2.

⁵⁸ Архив Војводине, Торонтална жупанија Пов. бр. 410/1921.

⁵⁹ *Политика* 9. VIII 1921, 1.

трчали други војници.⁶⁰ Последње седмице јула вођ осигејких комуниста Матијас Сајдлер припремио је збор комуниста, на коме је требало да говоре неки руководиоци из Београда и Загреба; он је чак штампао и плакате, у којима је раднике позвао да буржоазији покажу да су њихови редови после „Обзнане“ постали чвршћи и да су способни за нове борбе.⁶¹ У Вуковару, августа 1921, ухапшена су три омладинца код којих су нађени револвери.⁶² Из упаничених жупанијских канцеларија Вараждина потекао је глас да је преко Марибора и Зиданог Моста приспело пет бољшевика да баце у ваздух краљев двор и да су друга шесторица дошла преко Братиславе да пропагирају у редовима војника.⁶³ У сваком случају партијске организације у којима је било више припадника националних мањина па и потлачених југословенских народа биле су спремније да приђу оружаном преврату.⁶⁴

Чак и козаци и Врангелова војска и у другој половини 1921. (у Врању, Скопљу, Вараждину) сведочили су о постојању бољшевичке пропаганде у њиховим редовима. Неки козаци-бољшевици протерани су из земље.⁶⁵

Завршни обрачун режима са револуционарним радничким покретом овога периода извршен је првога августа 1921, изгласавањем Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Досад се погрешно сматрало да је тај закон био непосредна последица атентата, чиме је индивидуални терор само још једном произвољно оптуђен. Законска основа против радничког покрета израђена је још маја 1920, после генералног штрајка железничара, али из процедуралних и других разлога није изнесена пред Скупштину.⁶⁶

Закључак

И однос режима и став југословенских комуниста према војној сили није почео да се манифестује тек од времена генералног штрајка солидарности 21. јула и сламања власти мађарске социјалистичке републике, него још пре него што је створена СРПЈ(к), тојест кад су политички почели да делују повратници из Совјетске Русије и такозвани пелагићевци. Од августа 1919. до августа 1921. године било је више плима и осека радничког покрета и офанзивног или мање репресивног држања режима. Од августа 1919. до октобра 1919. треба забележити наступање органа власти а од октобра 1919. до пролећа 1920. тај притисак је опадао; ипак цео период до железничарског штрајка треба обележити као фазу стагнације револуционарног радничког покрета. Од априла (па чак и од фебруара) 1920. до краја године раднички покрет се стално налазио у узлазној линији свога развитка, да би своју кулминацију стекао последњих недеља 1920. године. Влада и буржоазија су „Обзнаном“ нанели врло осетан

⁶⁰ Исто, 19. VIII 1921, 2.

⁶¹ Исто, 27. VI 1921, 1.

⁶² J. С а з и, *Vukovar*, 179.

⁶³ Архив града Вараждина IV-4/336 и 4/326-1921.

⁶⁴ *Стен. бел. Нар. скупштине*, ванр. сазив за 1925, 186 (седница 26. III 1925, Коста Тимотијевић).

⁶⁵ *Политика* 9. VIII 1921, 2; 8. IX 1921, 3; Архив града Вараждина IV-4/1-1921.

⁶⁶ В. Gligorijević, *Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, Istorija XX veka*, knj. X, Beograd 1969, 248—73.

ударац Партији и радничкој класи, али би било погрешно сматрати да је тада готово све изгубљено: КПЈ се тада ослободила својих сапутника и туђих елемената и коначно прихватила курс стварања илегалних организација, али су се у вези с тим јавиле и тенденције ка индивидуалном терору.

Против милитаризма КПЈ се борила штампом, лецима и брошурима али и непосредном речју. Иако неки написи подсећају на социјалдемократску борбу против милитаризма, ипак је борба против интервенције у Русији представљала нови моменат. Указивања на постојање „беле руке“, о чему се доста писало и у извесним грађанским листовима, такође природно није било пре 1914. године у београдским радничким новинама. Са војницима, нарочито младим, разговори су вођени по возовима, на улици, у јавним локалима, а полазило се од тешких приликама које су нарочито погађале радне слојеве становништва; војници су подстицани и против својих старшина, које су се недовољно бринуле о војничкој храни и оделу а својим суровим поступцима и инквизицијом су терорисали сељаке и раднике и војничкој одори. Некад су контакти, нарочито у Војводини, остваривани и преко жена и девојака, некад су војницима писана писма, тобож од родбине, некад им је нуђен и новац за оружје и муницију. Прилазило се и подофицирима и млађим официрима, а војни мајстори и санитетско особље били су они припадници војне силе који су били најближи Партији. Антимилитаристичка пропаганда највише је успевала у вези са демобилизацијом и против двомесечних вежби односно против непотребног бацања људства на албанску границу и за освајачки рат у Албанији. Партија, међутим, није довољно агитовала против опасности од италијанско-југословенског рата и држала се потпуно пасивно према отпору неких мањина и хрватских сељака против регрутације; фебруара 1920. дошло је у немачким селима Бачке до правог крвопролића, о коме чак *Радничке новине* готово нису ни писале. Чак и у условима буржоаске државе КПЈ је тражила да се војницима на одслужењу војног рока и војне вежбе као и људима војне професије не оспоравају политичка, на пример изборна права. Антимилитаристичка пропаганда била је сувише клишетирана и текућа, а није била у стању да осети посебне акценте који су се појављивали са појединим збивањима.

Стари „зелени кадар“ из рата већ је нестао а и официри „дрнорукци“ су се већ повлачили из директније акције, тако да се Партија од тада у својој политици у односу на оружану силу морала ослањати на резерviste и регруте и рачунати на нови дезертерски покрет, нарочито у Хрватској, Македонији и Војводини. Посебна пажња поклањана је и добровољцима из Русије, незадовољним због аграрне реформе. Резервисти из Македоније узели су учешће у бунтовној демонстрацији у Битољу (децембра 1919), вођеној од стране локалних партијских кадрова, а обвезници из Хрватске у ваљевском гарнизону (октобра 1920) напустили су касарне и пошали ка Сави, мада су партијци ту акцију сматрали преурањеном и гледали су да нерасположење војника, настало због сељачке буне у Хрватској, искористе за акције нешто касније. Партија је добро користила локалне генералне штрајкове против владине примене силе, мада није сматрала да се са генералним штрајком може поћи у револуцију. Више индикација говора да су леве снаге у КПЈ можда и рачунале са каквим револуционарним акцијама крајем 1920. али су руководеће људе при томе задржали неуспешни револуционарни наступи у Италији, Румунији и Чехословачкој. Може се рећи да у таквим припремама КПЈ није довољно искористила могућности које су се отварале због аверзије маса према краљевској војсци, и то зато

што руководство није примењивало бољшевичке критерије према осетљивом сељачком и националном питању. Занимљиво је да се Партија није много заинтересовала великом сељачком буном у Хрватској (септембра 1920), већ и зато да сузбије хрватски ситнобуржоаски сељачки покрет Стјепана Радића, који је успео да Партији преотме радикализоване масе у Хрватској и Славонији. Дакле, Партија 1919. и 1920. године није знала да искористи кризу у вези са демобилизацијом и националне и сељачке покрете. Ипак, са резервистима и регрутима радили су партијци посебно за то задужени и оспособљени.

Нова појава кад је реч о примени оружане силе у класној борби били су „дрвена гарда“, „дрвени стражари“ и црвени редари. Први помени о „дрвеној гарди“ односе се на Загреб, јануара—фебруара 1920; потом се ове формације помињу у Вуковару (марта 1920) и у Београду (августа 1920). Њихов је задатак био да одговоре на насиље жандармерије и „беле гарде“ (наоружаних цивила, националиста), да обезбеђују зборове, радничке домовине и плакате, да чувају комунистичке кутије и гласаче од изборног насиља и слично. Познати револуционар у Вуковару Стјепан Супанц предлагао је одмах после доношења „Обзнане“ да се „гарда“ и „стражари“ преформирају у револуционарне групе које би учествовале у ослобађању ухапшених комуниста, обезбеђивале илегална састајања, обрачунавале са конфидентима и друго.

У различитим градовима и областима постојала су доста различита расположења према примени силе против режима, с обзиром да тада КПЈ није била организационо срећена и да је држање партијаца у великој мери зависило од свести и спремности локалних руковођених кадрова. Ипак, може се закључити да је у области са отвореним националних и сељачким питањем, на пример у Хрватској, Македонији и Војводини, та спремност била изричита. Изгледа да су неки лево оријентисани чланови Централног партијског већа тек после „Обзнане“ схватили велике могућности које за револуционаран рад представља Хрватска, пре свега њено сељаштво. Што се тиче повратника из Совјетске Русије, они су показивали својеврсно секташтво чак и према остаим партијским масама, недовољно свесни да се револуционарност мора потврђивати кроз акцију маса а не у захтевима са ригорозним идејним мерима и у ултрареволуционарним фразама. Склоност ка завереничком раду и за примену силе код тих повратника можда је била последица околности да су ти људи мање учествовали у успостављању совјетске власти, кад се морало интензивно радити у масама, а више су се с оружјем у руци борили за одржање револуције у сложеним условима грађанског рата, у коме је оружје радило на обема странама. Повратници су били способни да примене оно што су радили или што су видели у Совјетској Русији, али нису били довољно способни да приђу условима у земљи и да прихватају акције које сами нису испланирали. Они су били у стању да утицајем и притиском задобију у Војводини чак и представнике локалне полиције, али нису схватили колико су велике могућности представљала противмилитаристичка расположења маса. Они су били спремни на оружани испуп и пре него што су овладали масама.

Режим је примењивао противзаконите репресалије против револуционарног радничког покрета и пре средине 1919. године. Првих дана августа 1919. ухапшени су многи припадници великобечкеречке (Зрењанин) и новосадске групе пелагићеваца, што је унело знатну пометњу у партијске редове Војводине. У сваку иоле значајнију конфронтацију радничке класе и буржоазије влада је уводила не само жандармерију него и војску, видећи и у економским акцијама

радника закамүфлиран политички бунт. У време великог генералног штрајка железничара 16—30. априла 1920. влада је извршила милитаризацију железница. Та милитаризација је први пут примењена нешто раније, за време штрајка железничара на Тимоку, јануара 1920, у коме су радници преузели у своје руке целокупну управу над железницама источне Србије. Велика опасност од наступа војске претила је и у штрајку железничара у Нишу 5—8. јануара 1920, кад је требало превести око 20.000 војника на осуство или кућама, по сле демобилизације. За време генералног штрајка железничара дошло је до познатог крвопролића на Залошкој цести у Љубљани, којом приликом је убијено 14 а тешко рањено више десетина радника, жена и деце. У исто време рудари у Трбовљу (Словенија) прогласили су локалну совјетску републику, која је живела само дан-два. У Суботици, пак, у ноћи 19—20. априла избила је локална побуна, коју су водили неки леви екстремисти, помогнути од мађарских националиста. У Хрватској, Босни и Херцеговини и на неким другим местима железничари су побегли у шуме, те су се понекад препуцавали са патролама која су их гониле. У Хрватској, око Трбовља и на неким другим деоницама дошло је и до саботажа на пругама и саобраћајним објектима. Репресивне мере режим је предвидео и за време првомајских празника, нарочито у Београду, где је влада припремила војне јединице за обрачун са манифестантима. У току лета власти су отерале из београдске општине легално изабране комунистичке одборнике. Партија на то није реаговала. И у другом великом штрајку 1920. године, штрајку рудара у Трбовљу и у Босни (децембра 1920) влада је применила милитаризацију радника и снагу. Због тога је око Креке (Босна) дошло до примене оружја са обе стране. „Обзнаном“ је суспендован рад КПЈ, затворени су раднички домови, забрањени синдикати и спречено излажење раднички листови.

Комунистичка омладина (СКОЈ) најбрже се преоријентисала на илегалним основама. Илегална партијска организација одмах је изграђена и у Војводини, на основу искустава старих пелагићевских група. У ове две средине, међутим, јавиле су се и тенденције индивидуалног терора, јер се сматрало да се на бели терор мора одговорити црвеним. Та тенденција је јавила и као отимање опортунистичкој линији Симе Марковића и не може се сматрати као израз беде и немоћи, јер „Обзнана“ није уништила револуционарну снагу Партије. Идеја о атентату на регента Александра било је и у моментима кад је Партија била најјача. У сваком случају, база индивидуалног терора била је ширира него што се мисли; за њим су стајале илегалне организације готово у целој Војводини, а о њему су знали и неки највиши руководиоци из редова левичара (Ф. Филиповић, В. Ђопић, Милош Требињац, Живота Милојковић). О сузбијању те тенденције изразио се и пленум Централног партијског већа 2—3. јуна 1921. Подаци извесени у истрази и у штампи поводом хапшења и суђења Спасоја Стејића и новосадских атентатора на регента (29. јуна 1921) не дају могућности за сигурно утврђивање чињеница; но, у сваком случају, податке полиције не треба начелно одбацити. Може се чак рећи да је управо у време атентата и после њих поново нешто подигнут морал многих комуниста, јер се сматрало да је Партија ипак проговорила. У то време, само више самоиницијативно, опет су неки комунисти почели деловати међу војницима. Оружје је прибирано и сакривано. Многе партијске организације још много пре „Обзнане“ располагале су малим складиштима оружја. Није искључено да су Филиповић и Ђопић били принуђени да инсистирају на стварању илегалних организација и ширењу „дрвене гарде“ с обзиром да су пелагићевци на вуковарском конгресу одбили да на зах-

тев ове двојице обнове своје организације. Већ у време генералног штрајка железничара било је више илегалних организација у саставу Партије. После „Обзнане“ поново су активирани пелагићевци, као најјача од тих група. Омладинске терористичке групе радиле су потпуно независно од пелагићеваца.

Што се тиче борбене вредности војске као инструмента владајуће буржоазије, треба закључити да та војска није била баш нарочито сигуран ослонац, и то не само због упорне агитације комуниста, него и због општих прилика које нису препоручивале тадашњи режим. Просто је комично кад команданти траже од месних власти да им жандармерија чува војнике ван касарнских зидова.

У тим динамичним оценавањима снага југословенских комуниста и буржоазије, КПЈ никад није заузимала социјалдемократски негативски став према војсци као установи, него је рано прихватила класно становиште: упоредо са уништавањем буржоаске војске треба подизати радничко-сељачку војску.

Богумил ХРАБАК

Резюме

Богумил Храбак

КОМУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ ЮГОСЛАВИИ И ВООРУЖЕННАЯ СИЛА

(от августа 1919 до августа 1921 года)

На основании использования различных материалов архивов, рабочей и буржуазной печати, а так же воспоминаний участников революционного рабочего движения, автор исследует две параллельные проблематики, связанные между собой: а) отношение режима к КПЮ, как к силе, подготовливавшейся к совершению общественных перемен, с употреблением армии, жандармерии и вооруженных гражданских лиц („белой гвардии“) и б) воззрения, имевшие место среди югославских коммунистов о том, нужно ли применить вооруженную силу и как нейтрализовать или привлечь на свою сторону армию.

Отношение и режима и коммунистов к армии начало проявляться не со времени общей стачки солидарности 21 июля и ликвидации власти Венгерской советской республики, а еще до создания СРПЮ(к), т.е. когда возвращенцы из Советской России и т.н. пелагицевцы начали политически действовать. С августа 1919 года до августа 1921 года наблюдается несколько приливов и отливов в развитии рабочего движения и наступательных или менее репрессивных мер режима. С августа до октября 1919 года заметно наступление органов власти, а с октября 1919 до весны 1920 года их давление слабеет. Однако, весь период до забастовки железнодорожников и Вуковарского съезда Партии нужно считать фазой стагнации революционного рабочего движения. С апреля и до конца 1920 года рабочее движение идет по постоянно восходящей линии, чтобы кульминацию достичь в последние недели 1920 года. „Обзнаной“ (29. XII 1920 года) привительство и буржуазия нанесли весьма ощутительный удар по Партии, но было бы ошибочным считать, что в то время почти все было потеряно: КПЮ тогда освободилась от своих попутчиков и чуждых ей элементов и окончательно усвоила курс на создание нелегальных организаций. Но в связи с этим появилась и тенденция индивидуального террора.

Против милитаризма КПЮ боролась с помощью печати, листовок и брошюр, как и живой непосредственной речью. Хотя некоторые статьи нападают социал-демократическую борьбу против милитаризма, сама борьба против интервенции в России является новым элементом. С солдатами, особенно с молодыми, велись разговоры в поездах, на улице, в общественных местах, при этом исходили из объяснения неупорядоченных или тяжелых условий, который особенно чувствовали на себе бедные слои.

Солдаты подстрекались на непокорность их офицерам, недостаточно заботившимся о солдатской еде и одежде, а своими суровыми поступками терроризировавшим солдат, особенно в Воеводине, где влияние на солдат осуществлялось и с помощью женщин и девушек. Иногда солдатам писались письма будто бы от родных, кое где им предлагались деньги за оружие и снаряжение. Подходили и к младшим офицерам, а военные мастера и санитарный персонал были теми представителями военной силы, которые были ближе всего к Партии. Антиимпериалистическая пропаганда лучше всего успевала в связи с мобилизацией и против двухмесячных учений, т.е. против ненужной растраты человеческих сил на албанской границе и в подготовке войны против Албании. На старший „зеленый кадр“ из военного времени и на офицеров „чернорукцев“ КПЮ в то время могла меньше опираться, так как больше должна была рассчитывать на регрутов и резервистов и на дезертеров из Македонии, Баната и особенно из Хорватии, которые с 1920 года давали новые кадры дезертеров. Резервисты из Македонии участвовали в бунтовнической демонстрации в Битоле в декабре 1919 года, а военнообязанные из Хорватии в Вальевском гарнизоне в октябре 1920 года оставили казармы и пошли к Саве.

Необходимо указать на то, что КПЮ недостаточно использовала неприязнь масс к армии, так как не применяла большевистских критериев в чувствительных крестьянском и национальном вопросах.

Новым явлением, когда речь идет о применении вооруженной силы, были „красная гвардия“, „красные часовые“ и красные дежурные. Первые данные о „красной гвардии“ дошли из Загеба (январь-февраль 1920 года), позднее эти единицы вспоминаются в Вуковаре (март) и в Белграде (август 1920 года). Их задачей было насилие „белой гвардии“ (вооруженных гражданских лиц, националистов) отвечать силой, обеспечивать митинги, рабочие дома и плакаты, оборонять коммунистические ящики для голосования и избирателей, и тд. Известный революционер из Вуковара Стъепан Супанц сразу же после введения „Обзнаны“ предлагал, чтобы „гвардия“ и „дежурные“ были превращены в революционные группы, которые участвовали бы в освобождении арестованных коммунистов, защищали бы нелегальные собрания, расправлялись с агентами, и тп.

В различных городах и областях существовали разных мнения о применении силы против режима, так как организационно КПЮ еще не была укрепленна, а поведение в большой мере зависело от сознания и подготовленности местных сил.

Режим применял незаконные меры против рабочего движения и до середины 1919 года. В первые августовские дни были арестованы члены великобечеречской (Зреньянин) и новосадской группы пелагичевцев, что вызвало значительное замешательство в Воеводине. В любой более или менее значительной конфронтации между рабочим классом и буржуазней правительство использовало армию, даже в экономических акциях рабочего класса видя замаскированный политический бунт. Во время крупной всеобщей забастовки железнодорожников, произошедшей 16—29 апреля 1920 года, правительство милитаризовало железнодорожников, по отношению к которым солдатеска проявляло грубость и насилие. Милитаризация железных дорог впервые была применена во время стачки на Тимоке в январе 1920 года, когда рабочие взяли в свои руки все управление железными дорогами восточной Сербии. Большая опасность от нападения армии появилась и во время стачки железнодорожников Ниша 5—8 января 1920 года после демонстрации, когда нужно было перебросить около 20.000 солдат, отправлявшихся в отпуск и по своим домам. Во время всеобщей забастовки железнодорожников дошло до кровопролития на Залошской цесте в Любляне, во время которого было убито 14 рабочих, а свыше десяти рабочих, среди которых были женщины и дети, ранено. В то время шахтеры в Трбовле (Словения) провозгласили Советскую республику, просуществовавшую всего один-два дня. В Хорватии, около Сисак и других местах был организован саботаж на железнодорожных путях и других объектах. В Хорватии, Боснии и Херцеговине и в некоторых других местах железнодорожники скрывались в лесах и иногда стреляли по патрулям, гнавшим их. Репрессивные меры предвиделись и во время первомайских праздников 1920 года. Правительство, прежде

всего в Белграде, готовилось распротвиться с рабочими. Летом этого года власти выгнали из белградского городского совета легально выбранных коммунистических членов управления. И в другой крупной забастовке 1920 года — забастовке шахтеров в Трбовле и в Босни — правительство применило милитаризацию, а около Креки (недалеко от Тузлы) дошло до вооруженного столкновения. Перед тем было принято „Распоряжение о порядке и труде“. С помощью „Обзнаны“ временно была пригнущена деятельность КПЮ, закрыты рабочие дома, запрещены профсоюзы и чинились препятствия выходу и печатанию рабочих газет.

Коммунистическая молодежь (СКМЮ) быстрее всего в своей работе переориентировалась на нелегальные основы. Нелегальная партийная организация сразу же была создана в Воеводине, где использовался опыт старых пелагичевских групп. В этих срединах, между тем, появились и тенденции индивидуального террора, так как считалось, что на белый террор нужно ответить красным. Эта тенденция появилась больше, как сопротивление оппортунистической линии Симы Марковича, а не как выражение нищеты и немочи, так как „Обзнана“ не ликвидировала революционной силы Партии. Во всяком случае, база индивидуального террора была более широкой, чем это предполагалось, т. к. за него были нелегальные организации почти во всей Воеводине, а знали о нем и некоторые вышние руководители из рядов (Филип Филипович, Владимир Чопич, Милош Требиняц, Живота Милойкович). О борьбе против этой тенденции говорилось на пленуме Центрального Партийного веча, состоявшемся 2—3 июня 1921 года. Сведения, появившиеся во время следствия и в печати в связи с арестом и судом над Спасоем Стеичем и новосадскими атентаторами на регента Александра 29 июня 1921 года не дают возможности в уверенном утверждении о неопровержимости фактов, но данные полиции не нужно отбрасывать. Можно даже говорить о том, что во время совершения атентатов и после них в некоторой мере вновь поднялась мораль у многих коммунистов, так как снова развивали работу среди солдат или собирали оружие. Многие партийные организации располагали небольшими складами оружия. Не исключено и то, что Ф. Филипович и В. Чопич вынужденны были настаивать на создании нелегальных организаций и расширении „красной гвардии“, имея в виду отказ пелагичевцев на Вуковарском съезде обновить по их требованию свои организации, чтобы ими на смогли воспользоваться в своих партийных расчетах.

В тех весьма динамичных взвешиваниях сил югославских коммунистов и буржуазии КПЮ никогда не занимала социал-демократического отрицательного отношения к армии, как к учреждению, и рано встала на классовую позицию: вместо с ликвидацией буржуазной армии создавать рабоче-крестьянскую.